

THE
PRINCESS OF WALES
SARASWATI BHAVANA TEXTS

No. 9
(PART I)

—0—
EDITED BY

GOPI NATHA KAVIRAJA

THE
BHAKTI CHANDRIKĀ

—***—

Printed by

JAI KRISHNA DAS GUPTA,
at the Vidya Vilas Press,
Gopal Mandir Lane,
BENARES CITY.

—0—
1924

GENERAL CIRCULATION
LIBRARY NEW MEXICO

Acc. No.

Date.

Call No.

नारायणतीर्थविरचिता
भक्तिचन्द्रिका

(शाणिङ्गस्त्रव्याख्या)

THE
BHAKTI CHANDRIKĀ
(COMMENTARY ON ŚĀNDILYA SŪTRA)

OF

NĀRĀYANA TĪRTHA

EDITED WITH INTRODUCTION ETC

BY

GOPI NATH KAVIRAJ, M. A.,

LIBRARIAN, GOVERNMENT SANSKRIT LIBRARY,

SARASVATI BHAVANA, BENARES.

Sa 2 H 24067
Nār/Gop

1924

**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
MUSEUM NEW DELHI**

A. No. 24067

Da. 5.7.56

Coll. No. Sa.2 H.V./ Nav./ Geop.

PREFATORY NOTE.

The present edition of *Bhakti Chandrikā* is based upon a single Manuscript, the only one available, existing in the Government Sanskrit Library, Benares. It may be described as follows:—

Leaves, 1-116. Size, 9.9" x 4.5" inches, Lines, 11 in a page; and letters, 45 in a line. Countrymade paper. Deva Nāgari script. Date, Samvat 1813 (= 1756 A.D.). Read and Corrected. The Colophon: संवत् १८१३ समैनाम
जेठ सुदि ६ वार के पुस्तक समाप्तं ॥ श्रीरस्तु शुभमस्तु ॥ श्री ॥
गोविंदाय नमः ॥ At the end of the Ms. appear the following verses:—

अपश्येवेदं श्रुतधनकल्पवादिनिखिलं
समस्तव्यापारोपरतमनसौत्सुक्यविवशः ।
अवश्यं त्वं द्रष्ट्यस्यवहितदशा कंसमथनं
समासीनं वृद्धावनभुवि महानंदसुभगं ॥
कल्पचिद् गोविंदे नयनपथमुलंभ्य विपिनं
परं ग्रासे कांचिद्दरिचरणसंसक्तहृदया ।
गलद्वाष्पासारप्लुतकुचतटीभारनमिता
तदानीमेवाभूतनुतया ऋस्तवलय ॥

* * *

There have appeared on Śāṇḍilya's *Bhaktisūtras* two Commentaries up to date, viz. one by *Svapneśvara* and the other by *Bhavadeva*. The *Bhakti Chandrikā*, by Nārāyana Tīrtha, is an addition, and a valuable addition, to this list. The interest of this Commentary is derived from the fact

that it is an elaborate interpretation on the sūtras embodying many of the current views of the Bhakti Schools and that it is the work of a scholar who, apart from his versatile productions, was one of the foremost Sannyāsins of his time at Benares. In this last respect he bears a close affinity to the great Madhusūdana Sarasvatī, of whose Bhagavadbhaktirasayana he seems to have made a liberal use.

Further details regarding the work and its author will appear in the 'Introduction' in the second part of this work.

Government Sanskrit College, }
BENARES. }
March 30, 1924. } Gopi Nath, Kaviraj

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीमन्नारायणतीर्थविरचिता
शाणिडल्यभक्तिसूत्रव्याख्या

→॥ भक्तिचन्द्रिका ॥←

गानैर्नारदगोपिकादिषु निजप्रेपाणपावर्द्धयन्
स्वे स्वे कर्मणि योजयन्तुरमुखान् शुद्धात्मबुद्धिमदः ॥
नित्यं यः सनकादिकेभ्य उरुधीगीतः श्रुतौ राजते
सत्यज्ञानसुखात्मकं तमनिशं कृष्णाभिधानं तुमः ॥१॥
अजस्तमसितोज्जवलो युग्युजोः परं शर्मकृत्
कलङ्करहितः कलासहित ईश्वरो विश्वतः ॥
रसामृतमयोऽनिशं प्रसूतभाश्च राधादिभु—
द्वितारबुधस्त्ररसौ स्फुरति कृष्णचन्द्रः प्रियः ॥ २ ॥
चेतोवृत्तिश्वकोरी हरिचरणजुपां वेदवद्वादराणां
सानन्दाः कुर्वती या यादि सकृदता(!) पूर्वसत्सङ्गलभ्या ॥
कर्मज्ञानाभिमानाऽधमनिविडतमःस्तोपविध्वंसदक्षा
पक्षाभ्यामास्त्रक्षा जयति हरिरतिश्चन्द्रिका तापतक्षा ॥३॥
ब्रह्मादैतपुर्मर्थपूर्णरसिकां शाणिडल्यसूत्रे युतां
द्वैतध्वान्तविनाशामुख्यफलिकां सद्राक्षिसच्चन्द्रिकाम् ॥
स्मृत्वा चित्तरितीर्थात्मजलधीन्नत्वा गुरुन् तीर्थे
तीर्थे तीर्थफलां तनोति मतिमालारायणपाख्यो यतिः॥४॥

परत्रानासङ्गज्ञनयति रतिर्या नियमतः
 परस्मिन्ब्रेवास्मिन्समरसतया पश्यत इमाम् ॥
 परप्रेमा सेयं भवति परमानन्दमधुरा
 परा भक्तिः प्रोक्ता रस इति रसास्वादनचर्णैः ॥ ५ ॥
 रतिर्भावः पूर्वः समुचितविभावादिनिचर्यै—
 श्रमत्कारेर्जिद्रश्चदुलतरकार्याध्यवचितैः ॥
 मुहुश्वर्यः पूर्णैः प्रविगलितवेद्यान्तरभरः
 परानन्दाऽभोगः स्फुरति धुरि शृङ्गारवचनः ॥ ६ ॥
 अखण्डं विज्ञानं विदलितपराज्ञानममलं
 समुक्तर्षज्ञानप्रविततसरण्या सरलया ॥
 रतौ हेतुः पश्यन्निति निगमपौलौ निगदिता
 रतिः क्रीडानन्दो मिथुनमिति पूर्णा परिणता ॥ ७ ॥
 इहं शब्देनोलिकवितसदखण्डाकलनतः
 स्फुटं पश्यन्नित्ये तदपि ननु मन्वान इति च ॥
 विजानन्नित्येवं क्रममसरणितो हेतुनिकरं
 श्रुतिर्वृते रत्यादिधु भवति शीर्षा भगवती ॥ ८ ॥
 अभिक्रामं वाचा क्रमणमयते ऽङ्गत्वमुदिते
 हुधातोर्थेऽशनन्सुहित इति वाक्येऽशनमपि ॥
 निदानत्वं दृपाविति निविलविद्रूपं नयतः
 प्रसिद्धं छन्दोगश्रुतिगिरि समुच्चेयमुचितम् ॥ ९ ॥
 रतिक्रीडावाक्यं स्मृतिरपि हि माञ्चेति वदतः
 फलं भक्तेर्मुक्तिं परमपुरुषार्थाऽऽत्मकतया ॥
 महाभक्तो मुक्तिन्निरतरतितो नेच्छति फलं
 तथाप्यस्मै दत्ते हितविषया साधु भगवान् ॥ १० ॥

प्रभुलोके सेवानिरतमनुरागेण रहितं

जनं वित्ते दृष्टोपचित्तिविधये स्वं वितरति ॥

तथा भक्तं मुक्तौ कलयति दयापूर्णहृदयः ।

स्वरूपे स्वास्मिस्तत्सुखमयमयं हीति भगवान् ॥ ११ ॥

रतौ हेतुं ज्ञानं हृदि परिकल्पयोदितदिशा-

स्तनोद्वयासः सूत्रं विमलचतुरध्यायविततम् ।

ततो श्वस्येत्येवं विलसदपि संराधन इति

स्फुटं प्रोक्तं युक्तं फलमत इतीद्वक्च तदिह ॥ १२ ॥

विनेयैर्जिज्ञास्यामृतफलपरा भक्तिरत्निलै-

स्ततस्तामानाद्यैर्विलसदनुवन्धा प्रथमतः ॥

मनोऽन्नं शाष्ठिलयो मधुरतरमङ्गल्यवचसा

निवधनाति न्यायैरथं पदमुखेनातिविशदम् ॥ १३ ॥

अथातो भक्तिजिज्ञासा ॥ १ ॥

अथेति । अथशब्दः स्वरूपेण मङ्गलम् । अर्थश्वास्थारम्भ एव । अत इति । इदं शब्दो भक्तेः पुमर्थसाधनत्वपरामर्शकः । जिज्ञासाशब्दो निरूपणलाक्षणिकः । तथा चायमर्थः—अत्यन्तपुमर्थोपायत्वाद्वक्तिर्निरूप्यत इति । अथवा अथशब्दः आनन्तर्ये । अत इतीदंशब्दार्थं आनन्तर्यनिरूपकः । इदंशब्दश्च बुद्धिस्थकर्मकाण्डफलस्य स्वर्गादिः क्षयित्वादिदोषस्य ब्रह्मविद्यायाश्च दुर्निरूपफलत्वस्य परामर्शं परामृशति । तदयमर्थः—कर्मणः फलं, तावद्वहुतरदुःखानुविद्दं साधनपारतन्यक्षयित्वादिदोषात् । ब्रह्मविद्या च दुर्निरूपफला मोक्षस्याविद्यानिवृत्तिरूपस्य दुःखध्वंसस्य चात्मनो भेदे सत्यत्वे द्वैतप्रसङ्गात् । मिथ्यात्वे प्रतियो-

युन्मज्जनप्रसङ्गात् । अयेदे त्वात्महृपतया नित्यत्वेनासाध्यत्वा-
दिति परामर्शानन्तरं विविक्षितविवेकेन सुखसंविदालिङ्गितत्वेन
भक्तेरेव पुर्मर्थकोटिप्रविष्टतयेष्टत्वात्तदेतौ तद्वोचरज्ञाने इच्छा भ-
वतीत्पर्यः । अथवा सम्पादितकर्षज्ञानोभयस्यापि चेतसो भग-
वद्वृणगानपराणामिवानन्दमग्रताया अनुपलब्धेर्भक्तेरेव विजाती-
यानन्दादिर्मावहेतुत्वमिति परामर्शानन्तरं केयं कतिविधेति जि-
ज्ञासा भवतीत्पर्यः । पुर्मर्थस्यानन्दस्य स्वत एवेष्टत्वेन तदुपाये-
ऽतश्यं जिज्ञासेदादयादिति भावः । अत्र भक्तिमीमांसेति विहाय
भक्तिजिज्ञासेति कथनेन भक्तेः पुर्मर्थता सूचिता । वेदान्ते ब्र-
ह्मगोचरज्ञानेच्छया ब्रह्मण इवात्र भक्तिगोचरज्ञानेच्छया भक्ते-
रिष्टत्वलाभादिति स्वयं वोधयम् । अत्रास्य शास्त्रस्य भक्तिविधि-
यो भक्तिद्वारा कैवल्यं फलम् । अर्थाद्भक्तिकामोऽधिकारी, सम्ब-
न्धस्तु शास्त्रकैवलययोः प्रयोज्यप्रयोजकभावः । भक्तिकैवलयो-
स्तु साध्यसाधनभावो वोध्य इत्यास्तां विस्तरः ॥ १ ॥

तत्र भक्तिभजनं, तस्य भज सेवायामिति धात्वनुसारात्म
सेवामात्रं समानेऽपि राजसेवाकर्मणि भक्तोऽयमभक्तोऽयमि-
ति भेदव्यपदेशदर्शनात् । नाथ्याराध्यत्वेन ज्ञानम्, सा भयक-
लादिना नपस्कार्यत्वादिज्ञानवत्यपि भक्तोऽयमिति व्यवहारा-
पत्तेः पृजानमस्काराद्याराधनास्वननुगमाच्च । अत एव च श्र-
वणादयोऽपि, तत्र धातोः शक्तिकल्पने गौरवात् । किन्तु ‘भ-
क्तिरस्य [भजनं] तदिहामुत्रोपाधिनैराश्येनामृष्मिन् यनःकल्पनमे-
तदेव च नैष्कर्म्यम्’ ।

‘भक्तियोगो बहुविधो मार्गैर्मामिनि भान्धयते ।

स्वभावविगुणमार्गेण पुंसां भावो हि भिष्टते ॥’

इत्यादिश्रुतिस्मृतिवचनानुसाराज्ञानविशेष एवेत्याशयवानाह-

सा पराऽनुरक्तिरीश्वरे ॥ २ ॥

अत्र सेति लक्षणिर्देशः, शेषं लक्षणम् । परेति गौणीं व्यावर्तयति, ईश्वर इशाराध्याभिप्रायम् । तथा चाराध्यविषय-कागौणरागवस्त्रमेव सा । इह तु जगदाराध्यपरमेश्वरविषया । अनुस्तवत्र न लक्षणान्तर्गतः किन्तु तन्महिमादिज्ञानादतु पश्चाज्ञायपानत्वादादनुरक्तिरित्युक्तम् । तस्या अगौणत्वन्तु तदगुणगणश्रवणादिनानन्यविषयोत्कण्ठाहादविशेषादिजनकत्वेन लौकिकानुरागादाविव सुग्रहम् । यथोक्तं प्रह्लादेन —

या प्रीतिराविवेकानां विषयेष्वनपायिनी ।

त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्माऽपसर्पतु ॥

(वि० पु० १-२०-१७) इत्यादि ।

अत्राविवेकिनां विषयेषु सुखसाधनेषु या प्रीतिरनुरागविशेषः सा त्वामनुस्मरतो मम हृदयान्मापयातु विषयानुच्छृङ्ख्य त्वामेव निरतिशयसुखरूपमालम्बतामित्यर्थात्प्रीतिशब्दः सुखनियतरागार्थो न सुखार्थस्तस्य सविषयत्वाभावेन विषयसम्पन्नपत्तेः । तस्याः सुखज्ञानरूपत्वेऽपि तज्ज्ञानस्य सुखविषयत्वाद्विषयविषयकत्वासम्भवात् । नन्वास्तामनुरक्तिः प्रीतिर्भक्तिस्त्वन्यैव —

नाथ योनिसहस्रेषु येषु येषु व्रजास्यहम् ।

तेषु तेष्वच्युता भक्तिरच्युतास्तु सदा त्वयि ॥

(वि० पु० १-२०-१६)

इति प्रार्थ्य या प्रीतिरविवेकानामिति पृथक्प्रार्थनात् । न च भक्तिरच्युताऽस्त्वति प्रोक्ष्य या प्रीतिरित्युत्तरत्र सैव भक्तिः प्रीतिशब्देनोच्यत इति इलोकद्वयस्यैकवाक्यतापैनरुत्तमप्रसङ्गात् ।

अपि च न प्रतीतिः प्रार्थ्यते किन्तु विरक्तिः । तथा हि—हे
माप लक्ष्मीपते । अविवेकिनां विषयेषु या प्रीतिः सा त्वामनु-
स्मरतो हृदयात्सर्पतु गच्छतादिति रागनिवृत्तिः प्रार्थ्यते अतो
नैकवाक्यतेरति चेत् । असाधेतत् । यदि भक्तेरन्या प्रीतिर्विर-
क्तिर्वा प्रार्थ्यते तद्दृश्या अपि भगवद्वाक्ये भक्तेरिवानुभाषणे-
नाऽनुग्रहेण भवितव्यम् ।

‘भक्तिर्मयि तवास्येव भूयोऽप्येवं भविष्यति’ इति वत् ,

प्रीतिर्मयि तवास्येव भूयोऽप्येवं भविष्यति ।

विषयेषु विरागोऽस्ति भूयोऽप्येवं भविष्यति ॥

इति वा । न चैवमभवत् । तस्मान्नाथ योनिसहस्रेष्विति इलो-
कोद्दिष्टाया भक्तेः स्वरूपवर्णनमुत्तरश्लोकेन क्रियत इति श्लोक-
द्वयस्यैकवाक्यत्वात्प्रीतिभन्नयोरभेदं एवावगम्यते प्रीतिरेव च
रातिः परां काष्ठां गता प्रेमेत्युच्यते । यथा पञ्चरात्रे—

अनन्यममता विष्णौ ममता प्रेमसंज्ञिता ।

भक्तिरित्युच्यते भीष्मप्रहादोद्धवनारदैः ॥ इति ।

अनन्यममताऽच्युभिचारिममता यस्यां न कदाचिदपि कथ-
मप्यलंबुद्धिः । तदुक्तम्—

काम्यासौ न विवरते मम मुहुः स्पादेधते किन्तु त—

तसंयोगेऽपि विष्णोगलालनमितौ विश्लेषभीत्या मुहुः ।

मोषो यस्य न दोषतोऽपि रसतां नीतो विभावादिभि-

र्मावः कोऽपि पराऽनुरक्तिरिति तां भक्तिं जगौ सूत्रकृत् ॥

यथा श्रीभागवते—

गोप्यश्च कृष्णमुपलभ्य चिरादभीष्टे

यत्प्रेक्षणे दशिषु पक्षमकृतं जपन्ति ।

द्विभिर्हृदीकृतमलं परिरभ्य सर्वा-
स्तद्भावमापुरपि नित्ययुजां दुरापम् ॥
द्वं प्रलब्धात्मपया च हापिताः
प्रस्तोभिताः क्रीडनवच्च कारिताः ।
वस्त्राणि चैवापहृतान्यथाप्यमुं
तानभ्यसूयन् प्रियसङ्गनिर्वृताः ॥
अटति यद्भवानहि काननं
द्विटिर्युगायते त्वामपश्यताम् ।
कुटिलकुन्तलं श्रीमुखच्च ते
जड उदीक्षतां पक्षपक्षुदशाम् ॥ इति ।

यथा वाऽन्यत्र—

इयाम वामगतिं दशि श्रुतिवशाच्चेतोहरं स्वं जुषां
देहादेर्ममतापहं ममतयाकान्तं नयन्मानसप् ।
हाहा हन्त सहस्रशो न च गुणैराकर्णितं वीक्षितं
कृष्णं मुञ्चति नो मनोऽभिलषति श्रोत्रस्य कोटि दशाम् ॥
अस्यास्तु वृत्तेः सुखरूपभगवत्प्रतिविम्बोद्वाहित्वेन भगवद्वि-
षयत्वात्सुखरूपतापि । इत्थमेव च भक्तेरत्र रसरूपत्वलब्धया
निरूपधीच्छानिषयतया फलाभिसन्धानशून्याया पुमर्थरूपता
सिद्ध्यति । अन्यथा तु स्वतः पुरुषार्थत्वहानौ फलाभिस-
न्धानवती प्रवृत्तिरिति भक्तेः स्वरूपहानिरेव स्थादिति स्वयं
बोध्यम् ।

अयच्च प्रेमा द्विवा—ईशप्रसादजो भावजश्च । तत्रेषम-
सादजो यथा—

ते नाधीतश्रुतिगणा नोपासितमहत्तमाः ।

अत्रतात्सूतपसो मत्सङ्गान्मामुपगताः ॥

अथ भावजः । तत्र भावो नाम भाव्यगुणश्वरणेन स्तेहा-
शुद्धीपनद्वारा द्रुतस्य चिन्तस्य वारावाहिकी भाव्याकारा वृत्तिः ।
यथा विष्णुपुराणे—

मद्भगुणश्रुतिमात्रेण पर्याप्तं सर्वगुहाशये ।

मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाऽम्भसोऽम्भुधौ ॥

(भाग० ३. २६. ११)

इति । अस्यामेव विभावादिना रसकृपतयाऽभिव्यक्तपरमा-
नन्दकलक्षणभाव्याकारानपावात्स्थायिभावं रसं वदन्ति रसविदः ।
इत्थञ्च लौकिकरसे शृङ्गारादौ विषयावच्छिन्नस्यैव चिदानन्दां-
शस्य स्फुरणादानन्दांशस्य न्यूनत्वं भगवदाकारोक्तचेतोवृत्ति-
क्षणे भक्तिरसे त्वनवच्छिन्नचिदानन्दघनस्य भगवतः स्फुर-
णादासन्ताधिक्यमानन्दस्य अतो भगवद्भक्तिरस एव लौकि-
करसानुपेक्ष्य परमरसिकैः सेव्यः । यथा भागवते—

त्रिभुवनविभवहेतवेऽप्यकुण्ठ—

स्पृतिरजितात्मसुरादिभिर्विमृग्यात् ।

न चक्ति भगवत्पदारविन्दा—

लुबनिमिषार्धमपि स वैष्णवाग्रथः ॥ इति ।

भावश्चायमीशतद्वक्तप्रसादजः साधनजश्चेति द्विविधोऽपि
प्रेषदेहुः ।

तत्रेशप्रसादजो यथा नारदीये—

सर्वमङ्गलमूर्धन्या पूर्णानन्दमयी शुभा ।

द्विजेन्द्र तव मयस्तु भक्तिरव्यभिचारिणी ॥ इति ।

ईशभक्तप्रसादजो यथा सप्तमे नारदप्रसादेन प्रह्लादस्य—

गुणैरुलप्यसङ्घयेर्यमाहास्यं तस्य सूच्यते ।

वासुदेवे भगवति यस्य नैसर्गिकी रतिः ॥

न्यस्तक्रीडनको बालो जडवचन्मयस्तथा ।

कृष्णग्रहगृहीतात्मा न वेद नगदीदशम् ॥

आसीनः पर्यटन्नश्वन् शयानः प्रविदन् त्रुक्तं ।

नानुसन्धत्त एतानि गोविन्दपरिस्मितः ॥

(भाग ० ७.४ २७-३८)

इसादि । साधनजो यथा—प्रथमे

तत्रान्वदं कृष्णकथाः प्रगायता-

मनुग्रहेणाश्रृणवं मनोहराः ।

ताः श्रद्धा पेऽनुपदं विशृण्वतः ।

प्रियश्रवस्यज्ञ ममाभवद्रतिः ॥ इति ॥

कथाश्रवणादिकं धर्मवुद्धाऽनुष्ठानपर्यन्तमविवक्षितम् । तेन
गोप्यादौ न व्यभिचारः । अतएव पापराणां कामिन्यादिविवा-
त्पारामाणां भगवति विद्यमानस्य भावोत्थपेम्णः कार्यकार-
णादिलिङ्गे भेदाभावेऽपि विषयप्रेपणपेक्षया भगवत्पेम्ण उत्कृष्ट-
त्वं स्वरूपगुणाद्युक्तर्थनिवन्धनमेवोपवर्णितं वृद्धैः ।

ब्रह्मण्याविष्टचित्तानां सर्वदाऽनन्ददर्शनम् ।

पुत्राद्यासक्तचित्तानां तापश्रेणीति दृश्यते ॥

अत एव विषयस्नेहं न्यक्कुर्वन्यमित्ताः ।

स्लेहस्य तस्य धिकारो यो न चुम्बति केशवम् ॥ इति ।

ब्रह्मण्याविष्टचित्ता अपि चतुर्विषया उदाहृतस्तन्त्रे ।

नियं प्रेपरीतात्मा कदाचित्प्रेपमोहितः ।

कृत्रिमप्रयुक्तश्च प्रेपोदासश्चतुर्थकः ॥

चत्वारः प्रेपभक्ताः स्युस्तत्राद्यो गोपिकामणः ।

नैतस्य विप्रलम्भोऽस्ति कृष्णप्रेपमसमाप्तिना ॥

द्वितीयः शुकदेवादिः सम++दर्शनात् ।

इशमेमिण हठाच्चित्तं चिरं येन निवेश्यते ॥

स स्पाच्चतीयः सोऽपि स्याद् द्विविधस्तत्र चादिमः ।

विषयस्य विरोधेनाविरोधेनापि चेतरः ॥

प्रहादादिमुखस्त्वाद्य अर्जुनादिस्तथा परः ।

गोपिमुखानां मुक्तानां मध्ये नैकतरोऽप्यहम् ॥

इति शोचति यो नित्यं प्रेमोदारः स उच्यते ।

यथा सुधिष्ठिरो राजेत्येवं भक्तवतुष्यम् ॥ इति ।

ननु सर्वस्यापि सगुणप्रेम्णो वियोगे दुःखजनकत्वात् गो-
पीप्रभृतीनाश्च तथाश्रवणात् कामिन्यादिगोचरस्येव हेयत्वमेव
युक्तप । उक्तच विष्णुपुराणे—

यावदि कुरुते जन्मतः सम्बन्धान्मनसः प्रियान् ।

तावन्तोऽस्य निखन्यन्ते हृदये शोकशङ्कवः ॥ इति ।

युक्तं अतः प्रेम्य उक्तर्विर्धनमसङ्कतमिति चेन्नैवम् । तदि-
योगस्य नान्तरीयदुःखजनकत्वेऽपि प्रेमविवर्धकत्वेनोत्कर्षाक्षतेः ।
तदुक्तं तत्रैव—

उत्तमे वस्तुनि प्रेमा योऽस्ति तस्य विद्यद्ये ।

वियोगो दुःखयोगस्तु नान्तरीयकताङ्कतः ॥

नन्दिद कामिन्यादिवियोगेऽपि तुल्यमिति चेत् । भ्रान्तो-
ऽसि । तत्रापि वियोगस्य प्रेमविवर्धकत्वेऽपि तत्प्रेम्णो दुःखमा-
न्त्रफलकत्वेनोत्कर्षासम्भवात् । एतदप्युक्तं तत्रैव—

अनुच्चमेऽप्ययोगेन वहूलं प्रेम जन्यताम् ।

नैतावता तदुक्तर्षो दुःखमात्रं फलं यतः ॥ इति ।

तथाच वियोगकृतदुःखेनापकर्षसाधने भवानुवन्धित्वमुपा-

धिरिति ध्येयम् । उत्कर्षोऽपि न बाहुल्यं किन्तु भववन्धनाशकत्वरूपमेव वा बोध्यः । अतो गोपीनां कृष्णवियोगेऽपि न हानिः । वस्तुतस्तु तादृशप्रेमभक्तानां न कदापि भगवद्विषयोः नित्यलीलाविग्रहस्य सदा साक्षिध्यात् । तेषु भूतावेशन्यायेन प्रवेशोपगमाद्वा । अत एव रासादौ—

ता वार्यमाणाः पतिभिः पितृभिर्भ्रातृवन्धुभिः ।

गोविन्दापहृतात्मानो न न्यवर्तन्त सौहृदाव ।

इत्यास्तां विस्तरः ।

प्रेम द्वादशधा निरुक्तमस्तिलैभक्तैर्यदास्तादितं

गोपीभिर्दिपादपद्मकरन्दानन्दपूर्णात्मभिः ।

उद्देशं क्रमशो वदामि पृथगेषां तत्परं लक्षणं

स्वारस्यात्मदुदाहृतीरभिदधे प्रेमाभिषे वस्तुनि ॥

उद्देशो यथा—

उसं पतं ललितं दलितं मिलितं तथा कलितम् ।

छलितं चलितं क्रान्तं विहृतं गलितञ्च सन्तुस्म् ॥

विक्रान्तमय संक्रान्तं संहृतञ्चेति भेदतः ।

भेदाः पञ्चदशेत्यन्ये प्रेमणां लक्षणभेदतः ॥

अथोपम्—

समौत्सुक्यं चित्ते श्रुतिमुखनिमित्तेन दशिगं

मुकुन्दादावन्यासहनमनिशं यन्नियमतः ।

मम स्यादित्येवं परिणतिमितास्यात्मुमनसो

द्रुतिः सोमं प्रेम प्रथितमितरालभ्यमुदितम् ॥

यथा—

घनश्यामः कामं लघयति निकामं निजरुचा

ततः श्रुत्वा दृष्ट्वा भवति च द्वगौत्कण्याविक्षा ।

उदासीना गेहे भवति निजदेहेऽपि नितरां
न सेहेऽन्यालोकश्रवणमननानि द्रुतमनाः ॥
तदृक्तं भागवते—क्रुषिपत्नीनां

श्रुत्वाच्युतमुपायान्तं नित्यं तदर्थनोत्सुकाः ।
तत्कथाक्षिप्तमनसो वभूवुर्जातसंभ्रमाः ॥ इति ।

यथा वाऽकूरस्य—

किं मे पूर्वतयोऽधमस्य कृतवान्कृष्णः परानुग्रहं
सौन्दर्यार्णवविग्रहं स्मितमुखं द्रक्ष्यामि नन्दात्मजम् ।
कृष्णो मां परिरक्षयते शिरसि मे इस्तावजमाश्रास्यते
अकूर स्वागतमास्यतामिति वदन् कर्ता कृतार्थं तनुः ॥

अथ पत्तम्—

यदा व्याजप्रश्नाद्वयति तदभिव्यक्तमतुलं
प्रियादर्शोत्कृत्यकपटकृतितो वा पद्धियः ।

तदा पतं प्रेमं प्रथितसुषमायच्चमुदितं
यतः श्रुत्यानन्दो गुणकथनलभ्यादपि परः ॥

यथा—

अथोदन्तं प्रात्स्तरलेनयनाभ्यां निगदितः
किमर्थं कस्यायं स्ववदितमतिभ्यामपि च कः ।
निशम्यानन्दस्य द्रुततरमितानन्दजनुष+
सदा मेष्णारण्यं कुसुमनिचयायेति वदती ॥

यथा वा—

गोप्यो दृतं प्रकल्प्य भ्रमरमनुगतं प्रोच्छुङ्गिं स्पृश त्वं
मा मे कृष्णमियायाः कुचमिलितस्त्रजासक्तसक्तुकुमास्यः ।
तासामेव प्रसादं चरतु यदुपतिर्वाच्येतां निशम्य
प्रोचे रन्तुं मनो वः संह यदुपतिनेत्युद्वः सोद्धवस्ताः ॥

स्पष्टं भागवते—

मधुपकितव बन्धो मा स्पृशाऽर्हं सपत्न्याः

कुचविलुलितमालाकुङ्गमश्मश्रुभिर्नः ।

वहृ मधुपतिस्तन्मानिनीनां प्रसादं

यदुसदासि विडम्बयं यस्य दूतस्त्वमीहक् ॥

यथा वा जनकस्य रामायणे—

शार्दूलाविव बालकौ गजगती तूणीधनुर्धारिणौ

पद्माक्षौ त्रिदिवागताविव सुरौ दृष्टविवैतौ बुधः ।

कावेतौ कुत आगतौ मुदुपदौ कस्यात्मजौ कौशिकः

प्राहोक्तो जनकेन तं दशरथस्यैतौ नृपस्यात्मजौ ॥ इत्यादि ।

अथ ललितम्—

यदौत्सुक्यान्मध्येऽसद्वशवप्यसा निश्चिपतया

मुहुर्देष्टुं धाष्टृर्च भवति रुदिता वत्समुदितम् ।

निदानं स्वैदादेः सततमनुयानं दृशिकृते

यदस्याः सङ्कोचः प्रियगुरुजनास्ते+ललितम् ॥

यथा—

दधत्यौत्कण्ठ्यादीन्सद्वशवप्यसां मध्यगतया

त्वया श्रीकृष्णस्याऽनन्तनकमलजातं पधुमुदा ।

समापीय स्वीयैनयनचषकौर्निर्भरतरं

किमास्यं प्रेयोदग्निविषयमितया संवृतमदः ॥

तदुक्तं भागवते—

पीत्वा मुकुन्दमुखसारघमाक्षिभृङ्गे-

स्तापं जहुर्विरहजं व्रजयोषितोऽद्वि ॥

तत्सत्कृतिं समधिगम्य विवेश गोष्ठुं

सव्रीढहासविनयं यदपाङ्गमोसम् ॥

यथा वा सुदाम्नः—

श्रियः स्वामी कृष्णस्तव ननु सखा गच्छतमिति
प्रयुक्तः पत्न्या तं नयनचषकैः पास्य इति सः ।
सुदामा संप्राप्तो मम सख उपानीतमिति किं
पृष्ठः कृष्णनावनतवदनो लज्जितमनाः ॥ इति ।

यथा वा जनकस्य—

शार्दूलाविव बालकौ गजगती तूणीधतुर्धारिणौ
पद्माक्षौ त्रिदिवागताविव सुरौ दृष्टाविवैतौ बुधैः ।
कावेतौ कुत आगतौ मृदुपदौ कस्यात्मजौ कौशिकः
माहोक्तो जनकेन तं दशरथस्यैतौ नृपस्यात्मजौ ॥

अथ दलितम्—

दशः+विच्छेदे कतिचन निमित्तेन वपुषो
विवर्णस्त्वं धार्ष्ये दवदहनदण्डङ्कुरु इव ।
अवस्थायामस्या दुचति हृदयं यत्सुखमयं
भवेत्प्रेम व्यक्तं दलितमिति शब्देन फलितम् ॥

यथा—

विचिन्वन्ती कृष्णं तस्वनलताशैलशिखरे
इन्द्रियोगं कुर्वाणाऽनुकृतिमपि कृष्णाकृतिकृतैः ।
विवर्णा गायन्ती प्रलपति मुंधा रोदिते मुहु—
मुकुन्देऽन्तर्भूते सरसहृदया गोपतनया ॥

तदुक्तं श्रीभागवते—

इति गोप्यः प्रगायन्यः प्रलपन्त्यश्च चित्रधा ।
रुदुः सुस्वरं राजन्कृष्णदर्शनलालसाः ॥ इत्यादि ।

यथा वा युधिष्ठिरस्य—

निस्तेजसं भ्रातरपर्जुनं नृपः

समागतं वीक्ष्य चिरेण दुर्मनाः ।

शुचा समाक्रान्तहृदा तदाऽनुरो

युधिष्ठिरः कृष्णवियोगशङ्कितः ॥

अथ मिलितम्—

वियुक्तं यत्स्वेष्ट परमिह चिरप्रार्थ्यमपि त-

द्वेदासं दैवात्कथमपि तदा तत्सुखततेः ।

द्रुतिं प्राप्तं चित्तं भवति दयिताऽकारमनिशं

प्रसिद्धं प्रेमेदं मिलितमिति नास्ता समुदितम् ॥

यथा—

वियुक्तस्योन्तं धनसुभगमूर्तेः स्परजितो

हरेल्लब्धालोकं सरससुखपूर्णाऽनवरतम् ।

तदाकाराधारामहशरभसा योजितमनाः

समाधिस्थेवाऽसीत्प्रियमिलितसत्प्रेमविवशाः ॥

तदुक्तं श्रीभागवते—

सर्वास्ताः केशवालोकपरमोत्सवनिर्वृत्ताः ।

जहुर्विरहजं तापं प्राङ्मं प्राप्य यथा जनाः ॥ इति ।

अथ पुनस्तत्सपूर्वपूर्वभेदेन द्विविधम् ।

तत्र सपूर्वं यथा—

चित्रकूटनिलयं भरतोऽसौ

राममीक्ष्य चरणे निपपात ।

सम्बभूव पुलकम्

अथापूर्वम्—

मिथिलायां समुपागतं हरिं
श्रुतदेवः समवेक्ष्य भूमुरः।
अभि तस्य मुनीक्षनर्त वासः
परिधुन्वन् रतिमग्नमानसः ॥

अथ कलितम्—

यदा चित्तं भोगाद्वातिमितपदः स्यात्समुदितं
तदा प्रेम व्यक्तं कलितमिति नाम्ना नरवरैः।
स चेद्वागः प्रेयोविषयजनितः स्वात्मजनितो
द्विधापि प्रेमायं परतरसुखास्वादजनकः ॥

यथा—

संवक्ति लाति परियाति जहाति दोषं
सञ्चिष्यतक्षित अमुं सुभगं शृणोति ।
जिग्रयथो रसयतीच्छति निश्चिनोति
चित्ते द्विधाऽभिमनुते स्मरसुन्दरोऽपि ॥

एवमन्यत्रापि यथा—

संवीक्षणेन सविधागमनेन वाचा—
मुच्चारणेन सुलभेतरयाचनेन ।
चेळाच्छलग्रहसुखैश्चरितैः स शौरिः
संसारसारसुखसीमनि तां युयोज ॥ इत्यादि ।

तदुक्तं श्री भागवते—

तदद्वासद्वाप्रमदाऽऽकुलेन्द्रियाः
केशान्दुक्कलं कुचपाद्विकां वा ।
नान्तः प्रतिव्योदुमलं व्रजस्त्रियो
विवस्तमालाभरणाः कुरुद्वह ॥ इत्यादि ॥

यथा वा श्रीदामादीनाम्—

वाहावाहकनर्मशमजनकः कर्मान्तरोक्षेषणको

धर्माद्यर्थसमर्पकः स्मरणतोऽभूत्सङ्गतो वालकैः ।

स्वेदोद्दिव्रतनूङ्गहं नयनयोराद्र्द्वं कृपाद्र्दः प्रभुः

श्रीदामानमुवाह नन्दतनयो भारदीरवृक्षावधि ॥ इतादि ॥

एवं विपदस्मरणादिकमान्तरं बोध्यम् । अत एवात्राऽनन्दसमाधिमुपवर्णयति ।

अथ छलितम्—

अमर्षेण प्रेम्णोऽनुगतिप्रहितेनाऽनवरतं

द्वुतिप्राप्तं चित्तं छलितमिति तत्प्रेम गदितम् ।

यतो निन्दारोपं वहति मनुजे कोपजननं

भवेत्साटोपञ्चाभिमतमतिगर्वः प्रभवति ॥

पथा—

पुराणं नीरागं प्रथितबहुदोषं द्विजनकं

महः इयाम वामं विषमगमनं चित्तशमनम् ।

मुहुः किं श्रीकृष्णं वदसि न वदिष्यामि वचनं

समाकर्ण्याश्याते मन इति रुषा तामभिद्धे ॥

श्रीभागवतेऽपि—

मृगयुरिव कपीन्द्रं विव्यधे लुडधधर्मी—

स्त्रियमकृत विरूपां स्त्रीजितः कामयानाम् ।

बलिमपि बलिमच्चाऽवेष्टयद्वाङ्मव्य-

स्तदलमसितसख्यै दुस्त्यजस्तकथार्थः ॥

यदनुचकितलीलाकर्णपीयूषविमुद्

सकुददनविधूतद्वन्दधर्माविनष्टाः ।

सपदि शृङ्कुदम्बं दीनमुत्सृज्य दीना
वहव इव विहङ्गा भिषुचर्या चरन्ति ॥ इत्यादि ।

यथा वा लक्षणस्य रामायणे—

किं वाक्यं वहु मन्यसेऽतिवयसः क्षात्रे स्वधर्मे स्थितः
ब्रूषे ब्राह्मणवत्कथं स्थितवति त्वद्भूय आज्ञाप्यताम् ।
सर्वास्त्वत्प्रतिकूलशीलिन इतो नेष्यामि यार्मीं पुरीं
वद्धान्वा प्रकरिष्य आह वचनं सौमित्रिराद्वान्तरः ॥

अथ चलितम्—

यदुत्क्रान्तौ चिन्ता द्रुतमहह चित्तं पुनरदः
स्तनुं लङ्घाऽप्यन्यां भजति विषयं प्राक्परिचितम् ।
भृशं सच्चोद्रेकादधिगतमुखाऽस्त्वादवशतः
पतत्त्रीसुसंकारादनिशमेव तत्प्रेम चलितम् ॥

यथा—

कपाली खट्वाङ्गी पितृवनरतिर्भूतिमहितः
सितोक्षाणं रुढः श्रुतिपथगतैर्भूषणगुणैः ।
विभीः सानन्देयं सरसहृदया निर्भरतरं
दशास्या पार्वत्याः प्रथयति रतिं पूर्वजनुषः ॥

यथा वा—दशरथस्य रामे रामायणे

विलोक्याग्नौ विष्टौ जनकतनयां दैवतगणा
विरिच्छयाद्या ईयुर्दशरथनृपश्चाह तनयम् ।
चिरं प्रेमोत्कण्ठासरसहृदया साश्रुनयनो
मतो मे स्वर्णोको न वहुतरसन्दर्शरहितः ॥

अथ क्रान्तम्—

मनोर्नीतं व्यक्तिं भजति सुदृशामीलनजुषा
परस्माद्वैमुख्यं भवति ननु मुख्यं यतमृते ।
समार+मानो निगदितमिदं क्रान्तपदतः
परप्रेमप्राप्तं भवति कृतिभिः श्रेष्ठपतिभिः ॥

यथाऽन्यत्र—

नान्यं शृणोति न च पश्यति नाऽपिधर्चे
चित्ते न कञ्चन परं कुरुते स्मृतिस्थम् ।
कृष्णं हृदा समभिनीय निमिल्य नेत्रे
काचित्सुखमतिशयवासितमानसाऽसीत् ॥

तदुक्तं श्रीभागवते—

तं काचित्ब्रह्मन्प्रेण हृदिकृत्य नियोत्य च ।
पुलकाद्ययुपगूद्यास्ते योगीवानन्दसंप्लुतः ॥ इत्यादि ॥

अथ विक्रान्तम्—

तदेतत्क्रान्ताख्यं भवति ननु विक्रान्तपदभाक्
यदा स्वीयं भाग्यं स्वभिनयति तस्याथ गुरुताम् ।
परं तदौर्लभ्यसुखमहां मे तादृशगिरा
परेषां सा इर्षाद्वदति गुणयोगश्च नितराम् ॥

यथा—

अहो श्रीकृष्णोऽयं सरससुखवर्णो घनतनुः
तथाहो मच्चेतः सुखघननिकेताश्रितमिदम् ।
अहो प्रेमा नेतः परतर उपेतोऽतिसुकृते-
रहोऽवस्थापेतः परतरसुखोऽरारभसा ॥

तदुकं श्रीभगवते—

++वतां फलमिदं न वर्यं विदायः

सख्यः पश्ननु विवेशयतोर्वयस्यैः ।

वक्त्रं व्रजेशसुतयोरनुवेण जुष्टं

यैर्वारिपीतपतुरक्तकटाक्षपोक्षंप् ॥

यथा वा—

ब्रह्मा प्राह हरिं सुवेशमुरलीनादामृतेनात्मनां

जीवानामपृथिव्यं पश्नन्ति धन्या शुद्धः ।

अस्मद्दाय्यमहित्वमीदशमिदं । किं वर्णयामो यतः

सच्चिच्छर्मरसं स्वनेत्रचषकैर्यत्संपिवामो भृशम् ॥

अथ संक्रान्तम्—

तापः परं स्वात्मनिवेदनान्तो

मानो वृथाऽकारे प्रयेति चित्तस् ।

+++++यु तदा निरुक्तं

प्रेमेहं संक्रान्तपदप्रयुक्तम् ॥

यथा—

दैन्यं कामयुतस्य वामचरितं वामासु सन्दर्शयन्

कृष्णो यामनयद्वाहो रातिकृते सा साऽधिमानाऽहतम् ।

शक्यं नेतुमुपा+मिति तां प्रोक्ष्य प्रियेऽन्तहिते

काचित्स्वात्मनिवेदनान्तपरितापेन ह्रुतं हृद्गुजा ॥

तदुकं श्रीभगवते यथा—

हा नाथ ! रमण ! भ्रष्ट ! कासि कासि महाभुज !

दास्यास्ते कृष्णाया मे सखे दर्शय सन्निधिम् ॥ इत्यादि ।

यथा वा सुग्रीविस्य रामे रामायणे—

लब्ध्वा राज्यपदं गृहानुपगतो भोगेषु संसक्तधीः

सुग्रीवः स्मरति स्म कार्यमनिशं रामस्य नार्यं लघुः ।

कोपाल्लक्षणबोधितः सहृदयः प्राप्नानुतापः पुनः

श्रीरामः द्रुतचित्त आगत इति प्रोवाच भृत्योऽस्म्यहम् ॥

अथ विहृतम्—

द्रुतं न प्राप्नन्मन्यतनुभवनस्यानधिगते-

द्रवावस्थामुत्राप्यहह मनसो नो तनुमृते ।

द्रवावस्थापायो न हि भवतु कायाऽनधिगमं

विहायैवं मुक्तौ स्पृहयति न तत्प्रेम विहृतम् ॥

यथा—

मनः कृष्णाकारं कचिदपि पुराजन्मनि न मे

वपुः प्रादुर्भूते न च भवति कृष्णे कति मनः ।

अभावादेहस्यामृत इति मृतं साऽभिपन्नुते-

अमृतं काचित्प्रेम्णो सरसहृदया गोपतनया ॥

तदुक्तम्—

एताः परं तनुमृतो भुवि गोपवध्वो

गोविन्द एवमार्खलात्मनि रूद्रभावाः ।

वाङ्छन्ति यद्वभियो मुनयो वयं च

किं ब्रह्म जन्मभिरनन्तकथारसस्य ॥

+पत्यमुहृदामनुद्वितिरङ्ग-

खीणां स्वर्धर्म इति धर्मविदा त्वयोक्तम् ।

अस्त्वेव पतदुपदेशपदे त्वयीरो

प्रेष्टो भवांस्तनुमृतां किल वन्धुरांतमा ॥ इत्यादि ।

यथा वा—

पृथुः प्राह श्रीमच्चरणनलिनस्य स्मृतितति-

नै यत्र स्वर्गे मे भवतु न च मोक्षोऽपि नितराम् ।

विधत्ता कर्णस्यायुतमय दशां कोटिमनिशं

यशः श्रोतुं विष्णोर्नेतु तनुमयाऽलोकितुमपि ॥

अथवा—

मानो वृथाऽकारि पयेति ताप-

द्रुतान्तरा यत्र भवे परत्र ।

तमेकमालम्बनमाश्रयणा

तत्प्रेम चोक्तं विहृताभिधेयम् ॥

यथा वा—

प्रियेऽहं संग्राहाः सगुण इति याज्ञा भगवतः

परालम्बानैवाश्रयद्विष्णवानवशतः ।

ततस्तप्ता राधाकृतसपराधापहृतये

वियुक्ता संयुक्ता मधुरिपुधुरीणोऽनवरतम् ॥

अथ गलितम्—

द्रवावस्था ह्यस्य प्रियतमगुणानां स्मरणतो

दशेर्वा स्वाभाविक्यथ दहनतापद्रुतमिव ।

मुग्न्धानां सत्त्वं भजति कठिनत्वं न हि यथा

मनोव्यक्तं श्रोक्तं गलितमिति तत्प्रेमरसिकैः ॥

यथा—

क्षणंतरूप्णीमास्ते परसुखगता योगिसदृशी

सरोपाञ्चोक्तम्पं विलपति कदा द्रक्ष्यत इति ।

स कृकृष्णं श्रुत्वा गलितहृदयैवा भवादियं
दशा त्वस्याः का स्याद्गतवति हरौ द्विविषयताम् ॥

तदुक्तं श्रीभागवते—

तन्मनस्कास्तदालापास्तद्विचेष्टास्तदात्मिकाः ।
तदगुणानेव गायत्यो नात्मागाराणि सस्पर्हः ॥

यथा वा—

सुपुण्यः प्रहादो जठरनिलयो नारदसुखा-
चिक्षम्य श्रीकृष्णं पररसमसौ निर्भररसः ।
न सस्मार प्रेम्णा गलितहृदयोऽन्यज्जलमही-
विकारं प्रोन्मत्तो जह इव परानन्दमुदितः ॥

अथ सन्तुस्य ।

समस्तानुस्यूते सति चिति सुखे न्यस्तहृदय-
स्ततो भिक्षं नैव श्रयति कुतिनामुत्तमपदे ।
तदा सन्तुसारुयां भजति ननु तत्प्रेम नितरां
यतः पूर्णं लब्ध्वा भवति हृदयं पूर्णसुखभाक् ॥

यथा—

प्रियः सन्भातीति प्रभृतिमतिभिर्यत्सुविदितं
समस्ताधिष्ठानं निखिलसुखपालम्बनमप्लम् ।
अहं तत्त्वंशब्दैर्व्यवहृतमिदं द्विविषयं
परानन्दः पूर्णोऽस्म्यहह ननु सचित्सुखतनुः ॥

तदुक्तं श्रीभागवते—

अन्याश्र तदनुध्याननिवृत्ताशेषकलमषाः ।

नाभ्यजानन्निमं लोकमात्पलोकं गता इव ॥ इति ।

नारदोऽपि—

प्रेमाशाभरनिर्भिन्नपुलकाङ्गोऽतिनिर्भरः ।

आनन्दसंस्तवे लीनो नापश्यमुभयं मुने ॥

यथा वा—

सर्वं ब्रह्मैव पूर्णं क्षितिजलपवनव्योमवहयादिनाऽह-

काराच्यं पूर्णशर्मानुभवजनितया पूर्णबुद्ध्या समेताः ।

रोधाच्चित्तस्य यान्ति श्रुतिमुखमस्तिः पूर्णमेवास्तिपूर्ण

स्वात्मानं भावयन्तो मुनय इति परप्रेममाजः सनाथाः ॥

आस्थिन्सम्पन्ने प्रेमविषयवियोगे प्रेमाधारस्य क्षणं युगशत-
मिव भवति प्रासिद्धम् । गोपीनां क्षणं युगशतमिव यासां
येन विनाऽभवदिति । ननु गलितान्तं प्रेम सावच्छिन्नविषयक-
मित्युच्यते, तत्कथमन्यविषयकस्यान्यत्रानुवत्तौ मानाभावादिति
चैन्मैवप । स्यादेवम्—यद्यवच्छिन्नानवच्छिन्नयोरसन्तभेदः स्यात् ।
न त्वं, किन्तु घटाकाशमहाकाशयोरिव तयोरभेद एव । अतः
सगुणविषयस्य निर्गुणेऽनुवृत्तिरबाधितैव ।

तदुक्तम्—

अवच्छिन्नानवच्छिन्ने भिद्यते गगने न हि ।

आनन्दो विषयाच्छब्दो विषयानन्द उच्यते ॥

स एव चासवच्छिन्नो भूमानन्द इतीर्यते ।

तस्मादीपादयोऽन्यत्र संलग्ने वर्तिकान्तरे ॥

यथाऽऽयान्ति तथा प्रेमविषयाच्छ्रित्सरूपके ।

विषयस्य परित्यागे द्रवकाष्ठैव कारणम् ॥

अपि प्रसादमलिनाचित्तालोके न दृश्यते ।

विषयच्यवहारोऽत्र किं वाच्यं मग्नेतसः ॥ इति ।

तत्र प्रमादाद्विषयविस्मरणं पामराणां द्रवकाष्ठया तु गो-
पीनां प्रसिद्धम् । पुराणेषु द्रवावस्थातारतम्येनैव चाप्राकृतोच्चमम-
व्यममेदेन विभागो भक्तानामग्रे स्फुटीभविष्यति । सैव च द्रवा-
वस्था प्रणयानुरागस्तेहशब्दैरपि संकीर्त्यते ।

यथा—

विष्टुजति हृदयं न यस्य साक्षा-
द्धरिरिव शौमिहितोऽप्यद्यौधनाशः ।
प्रणयरशनया धृताद्विष्वपदः

स भवति भागवतप्रधान उक्तः ॥ इति ॥

प्रणयो द्रवावस्था सैव रशना रज्जुवद्वन्धनसाधनं, तस्यां
प्रविष्टस्य पुनर्निर्गमाभावादित्यर्थं इति भगवत्पादीयाः । नन्व-
स्मिन्मते कथं परमात्मनि भक्तिः सम्भवति जीवाभिन्ने तस्मिन्
स्वस्मिन्निव भक्त्ययोगात् । न हि स्वस्मिन्नेव भक्तिरुपपद्यते
इति चेत्, भ्रान्तोऽसि । स्तेहविशेषरूपाणां भक्तावद्वैतज्ञानस्या-
प्रतिबन्धकत्वाद् । ननु माहात्म्यज्ञानं भक्तौ कारणम्, असत्य-
सङ्कल्पाद्यनेकदोषाश्रयजीवाभेदे च परमात्मनोऽततृपसत्या स-
त्यसङ्कल्पत्वादिमाहात्म्यस्य वाधेन तज्ञानपूर्वी भक्तिः प्रतिबन्ध्ये-
तैवेति चेत्, अभिप्रायमज्ञातवानसि । यतो माहात्म्यं गुणग-
रिमा गुणाशानन्दादयः प्रधानस्येति न्यायेन सत्यज्ञानानन्दा न
तु पूर्णत्वादयः स्वरूपात्मका एवाद्वैतघटिता इत्यद्वैतज्ञानं माहा-
त्म्यज्ञानविधयाऽखण्डर्थे सन्तुमुप्रेक्षिण कारणमेवेति तत्कथं
भक्तौ प्रतिबन्धकं स्यात् । सत्यसङ्कल्पादयस्तु गुणाः साद्वि-
कप्रकृतिमूलतया व्यवहारिका अप्युपाधिना जीवाद्विन्न एवेशेऽभि-
मता इति तत्रापि माहात्म्यस्य वाधो न संभवत्यद्वैतिनामपि तु
हानिपूर्विका गच्छितान्ता प्रीतिः संस्कारावृष्टसचिवा या पुनः प्र-

पञ्चजातमेव विस्मारयति । इयांस्तु विशेषः—केवलबोधेऽशनादिविक्षेपो न निवर्तते भक्तौ सोऽपि निवर्तते इति । यथोक्तम्—
नैषाऽतिदुःसहा शुन्मां त्यक्तोदमपि बाधते ।

पिवन्तं त्वन्मुखाम्भोजच्युतं हरिकथाऽमृतम् ॥

इति तदीयगुणानुवादस्यैव रसविशेषाऽभिव्यञ्जकतायास्तदशस्त्रभावकत्वादिति भावः । अत एव निवृत्तसर्वा गायन्ति जडकल्पाश्च विरच्यन्ते ।

यथोक्तम्—

निवृत्तसर्वैरुपगीयमाना-

द्वौषधाच्छ्रोत्रमनोऽभिरामात् ।

क उत्तमश्लोकगुणानुवादा-

त्पुमान्विरच्येत विना पथमात् ॥ इति ॥

अत्रोत्तमश्लोकगुणानुवादस्य ब्रह्मविदुपगीयमानत्वभवरोगनिवर्तकत्वसुन्दरतमविषयकत्वेन श्रोत्रमनःप्रीतिविषयत्वजडकस्यविरक्तिविषयत्वे ब्रह्मविद्याफलत्वं पुमर्थहेतुन्तं रसरूपत्वं भाष्यफलत्वश्च ध्वनितम् । तस्मादद्वैते भक्तिर्न संभवतीति द्वैतिनामप्रयोजनेति चादैतिनां केषाच्चिद्वचनं साहसमात्रम् । कथितानवज्ञिन्यया भक्तेरेव सद्गूपतया पुमर्थत्वात् । तत्र चादैतज्ञानस्यैव माहात्म्यज्ञानविधया हेतुत्वात् । स्यादेतच्चैतन्यते मेषभक्तिसम्भवेऽपि सेव्यसेवकभावरूपा तु कथम् ? तथाहि—सेव्यं सेवकाननन्यदुतान्यत् ? नायः, सेव्यसेवकभावस्यैकस्मिन्नयोगात् । द्वितीयोऽपि किन्ताच्चिकमुताऽताच्चिकम् । आद्येऽद्वैतक्षतिः, अन्येऽसच्चापश्या सेव्यत्वानुपपत्तेरिति चेमैवम् । “जन्माद्यस्य यतः” इति न्यायेन कारणत्वाकान्तस्य ब्रह्मणः सेव्यत्वोपपत्ते । न च “सर्वकर्म” इयादिश्रुतेः कारणरूपन्ताच्चिकमिति शङ्कयं ता-

त्पर्यलिङ्गानुग्रहीतनिर्विशेषवस्तुप्रतिपादकवचनविरोधात् । “द्वे वा ब्रह्मणो रूपे मूर्तश्चामूर्तश्च” इति प्रकृत्य समस्तस्थूलसूक्ष्म-रूपं प्रपञ्चं ब्रह्मणो रूपत्वेन परामृश्य “तस्य ह वा एतस्य पुरुषस्वरूपं यथा महारजनं वासः” इत्यादिनाऽऽकारविशेषश्चाभिधाय “अथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति न ह्यन्यत्परमास्ति” इति सर्वं प्रकृतं ब्रह्मणः प्रकारमितिशब्देन परामृश्य तच्च-ज्ञानिर्विध्यमानानृतसर्वविशेषाधिष्ठानसन्मात्रस्यैव निर्विशेषस्वप्रकाशैकस्वरूपस्य सयज्ञानानन्तादिपदवोधितस्य ब्रह्मणः श्रुत्या बोधनात् । ननु तर्हि सर्वमिथ्यात्वं जानतां कथमीशे भक्तिः स्यादिति चेत्, साधनदशाभ्यासजसंस्कारालौकिकव्यवहारवदेव प्राप्तया प्रपञ्चवाधस्यापि विस्मारणादेवेत्यवेहि । भक्तिरमस्य परमानन्दरूपतया स्वेतरसर्वापि भावकत्वात् । अत एव दुखासंस्पर्शित्वाचाहशभक्तिरसव्याप्त्या विपदोऽपि स्वकीयाः कामिताः कुन्त्या—“विपदः सन्तु नस्तास्तास्तत्र तत्र जगहुरो॥ भवतो दर्शनं यस्मादपुनर्भवदर्शनम्” इति । युक्तश्चैतत् । यस्मिन्सत्यवश्यमिष्टसम्बन्धस्तस्यापीष्टगौचिसात् । नन्वेवं भक्तिसुखादैराग्यासम्बवेन मुमुक्षुत्वासम्भवात्तदधिकारिकवेदान्तविचार आसुसेरामृतेः कालमवश्यकर्तव्यतयोक्तो वाध्येतेति चेत्, मैवम् । भक्तिसुखानामक्तान् प्रति तस्यावश्यकत्वेऽपि भजनीयस्वरूपनिर्णयार्थं तद्वक्तानामपि तद्विचारस्याऽऽवश्यकत्वात् । भक्तिसुखादैराग्यं न स्यादिति त्विष्टमेवापादितम् । जीवन्मुक्तानामपि श्रुतिस्मृतिषु भगवद्भक्तिप्रतिपादनादिति रहस्यम् । मतान्तरे तु गलितान्ते प्रेमिण विषयोऽवतारविशिष्टोऽवतारी भगवान् पद्मगुणपूर्णः सन्तुमेत्ववतारोपलक्षितोऽवतारी । अवतारथं लीलाविग्रहादिः । तदुक्तम्—

मतान्तरेऽवतारी तु सन्तुष्टविषयो मतः ।

गलितान्तस्य विषयोऽवतारः परिवर्ण्यते ॥

इति । नन्वस्मिन्मते कथं भगवति भक्तिः संभवति नीरूप-
त्वेन सौन्दर्याभावात्, रूपवत्वे त्वनियत्वदोषाऽपत्तिभिया
माहात्म्यज्ञानस्य बाधेन सुतरामिति चेत्र । प्रकृत्यादिप्रवर्तक-
तया प्राकृतरूपशून्यत्वेऽपि सत्यज्ञानानन्दाद्यप्राकृतरूपवत्वादेव
सुन्दरतमे तस्मिन्भक्तिसम्भवात् । एतेन करचरणादि-
पति यत्स्यादावपि भक्तिर्व्यरुत्याता । वक्ष्यमानरीत्या
स्वप्रकाशसुखाद्यवयववत्वात् । विचारान्तरमेतत् । जी-
वन्मुक्तिसुखं सन्तुष्टे पूर्णमित्यत्र तु न कस्यापि विवादः ।
अतएवोक्तं तत्रैव—

अनेकजन्मसंसिद्धसन्तुष्टहृदयः सुधीः ।

जीवन्मुक्तिदशोपेतो नास्य कर्तव्यमिष्यते ॥

इत्यादि । वस्तुतस्तु—

वस्त्वेकं सगुणं च निर्गुणमदः सर्वे यथा कुण्डली-

त्येवं सत्सुखपूर्ण आत्मनि मनो लभ्यं यशोदाऽत्मजे ॥

यस्यासौ सुखमश्नुतेऽनवरतं स प्राप्तपुण्यो नर-

स्तत्त्वसिम्नसगुणे कथमपि प्रेमणा कृतार्थः पुमान् ॥

एतदेव भूमिकाभेदलब्धज्ञानस्य फलम् । भुमयस्तपवार्णिता
दृद्धैः । यथा—

प्रथमं महतां सेवा तदयापात्रता ततः ।

श्रद्धाऽथ तेषां धर्मेषु ततो हरिगुणश्रुतिः ॥

ततो रत्यङ्कुरोत्पत्तिः स्वरूपाधिगमस्ततः ।

प्रेमद्वद्धिः परानन्दे तस्याथ स्फुरणं ततः ॥

भगवद्गीर्णिष्टाऽतः स्वस्मिस्तदगुणशालिता ।

प्रेम्णोऽथ परमा काष्टेत्युदिता भक्तिभूमिकाः ॥

इति । तत्र महत्सेवा—

सर्वेशः सुखचिद्धनः परतरः प्रोक्तो महाँस्तस्य ये

भक्ताः कायमनोवचोभिरनिशं रक्ता महान्तो हरौ ।

तेषां तस्य च कायतो वचनतः प्रीत्यै कृतिर्या हृदा

सोक्ता भक्तिधरासु तासु महतः सेवाऽदिमा भूमिका ।

यथा—

ध्यायन्तादरमानसेन सुयशो गायैस्तवास्मि ब्रुवन्,

पश्यन्नादितया दशा हितवचः शृण्वन्नमन्सादरम् ।

सत्कृत्या हितमाचरन्नमहतां सङ्गं त्यजन्दूरतः

स्वेशं स्वेशपरायणं च सततं धन्यो नरः सेवते ॥

तत्र भगवत्सेवापरा यथा—

द्वृष्पर्वा बलिर्वाणो मयश्चाऽथ विभीषणः ।

मुग्रीवो हतुपानृक्षो गजो गृध्रो वणिकयथ ॥

द्व्याधः कुबजा ब्रजे गोप्यो यज्ञपत्न्यस्तथा परे ।

ते नाऽधीतश्रुतिगणा नोपासितमहत्तमाः ॥

अव्रतातस्तपसो यत्सङ्गान्मामुपागताः ।

केवलेन हि भावेन गोप्यो गावो नगा मृगाः ॥

येऽन्ये मूढधियो नागाः सिद्धा मामीयुरज्जसा ।

यन्न योगेन साङ्घर्येन दानव्रततयाऽध्वरैः ॥

व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैः प्राप्नुयाद्यत्नवानपि ।

मत्कामा रमणं जारं मत्स्वरूपाविदोऽवलाः ॥

अहम् मां परमं प्रापुः सङ्गाच्छतसहस्रशः ।
 तस्मात्त्वमुद्भवोत्सृज्य चोदनां प्रतिचोदनाम् ॥
 प्रवृत्तिच्च निवृत्तिच्च श्रोतव्यं श्रुतमेव च ।
 मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनाम् ॥
 याहि सर्वतिमभावेन यास्यसे स्वकृतोभयम् । इति ।

भगवद्गतसेवा यथा—

महत्सेवा द्वारमाहुर्विमुक्ते—

स्तमो द्वारं योषितां सङ्गिसङ्गम् ॥
 महान्तस्ते समचित्ताः प्रशान्ता
 विमन्यवः सुहृदः साधवो ये ॥
 मरयनन्येन भावेन भक्तिं कुर्वन्ति ये दृढम् ।
 मत्कृते त्यक्तकर्मणस्त्यक्तस्वजनवान्धवाः ॥
 मदाश्रयाः कथाहृष्टाः शृण्वन्ति कथयन्ति च ।
 तपन्ति विविधास्तापानेतान्मदृतवेतसः ॥
 त एव साधवः साधिव । सर्वसङ्गविवर्जिताः ।
 सङ्गस्तेष्वय मे प्रार्थ्यः सङ्गदोषहरा हि ते ॥

यथा—

यत्पादसंश्रयाः सूतमुनयः प्रशमायनाः ।
 सद्यः पुनन्त्युपस्पृष्टाः स्वधुन्यापोऽनुसेवया ॥
 तुलयाम लवेनापि न स्वर्गं नापुनर्भवय ।
 भगत्साङ्गिसङ्गस्य मर्त्यनां किमुताऽशिषः ॥

तथा—

दुर्लभो मानवो देहो देहिनां क्षणभक्तुः ।
 तत्रापि दुर्लभं मन्ये वैकुण्ठपियदर्शनम् ॥

अत आत्यन्तिकं क्षेपं + + उनघाः
संसारेऽस्मिन् क्षणार्थोऽपि सत्सङ्गः शब्दिर्नृणाम् ॥

इत्यादि । अयमत्र निष्कर्षः भगवत्सङ्गं भगवत्सङ्गिसङ्गं वा
यथा योग्यमन्तरेण न भगवति भक्तिरुदेति ॥ एतावांस्तु वि-
शेषः । साक्षाङ्गवत्सङ्गिनां कृतार्थत्वात् सङ्गापेक्षा भगवत्सङ्गस-
ङ्गिनान्तु विद्यत एव फलतया भगवत्सङ्गापेक्षेति व्याख्याता द्वि-
विधा महत्सेवा । तद्यापात्रता यथा—

ईशस्येशपरायणस्य च मुहुः सङ्गाङ्गवेत्तद्या
दुःखं माऽस्य भवत्वियं च सततं सौशील्यमुख्यं गुणैः ।

स्वस्मिस्तच्चरणाश्रितैरविरतं या धीयते गीयते
श्रुत्याद्यैर्विरलेन केनचिदिदयं लभ्या दयापात्रता ॥

ते च गुणा भगवतोक्ताः—

कृपालुरकृतद्रोहस्तितिक्षुः सर्वदेहिनाम् ।
सत्यसारोऽनवद्यात्मा समः सर्वोपकारकः ॥

कामैरहतधीर्दान्तो मृदुः शुचिरकिञ्चनः ।
अनीहो मित्राकृ शान्तः स्थिरो मच्छरणो मुनिः ॥

अपमत्तो गभीरात्मा धृतिमाज्ञितष्टुगुणः ।
अमान्यपत्सरो दक्षो निर्मितो दृढसौहृदः ॥

असत्त्वरोऽर्थजिज्ञासुरनस्त्वयुरमोघवाक् ।

इत्यादि । यथा—

क्षिसोऽगाधहृदे सितश्च सततं पाशैर्विषं भक्षितः
शैलोदरवपातितः पुनरयं नीतिः करीदान्तिके ॥

खूर्गैहन्तुमपृच्छदात्मतनयं त्राता तत्र काऽस्ति कः
सर्वत्राऽस्ति हरिद्वृत नरहरेः कारुण्यपात्रं वभौ ॥

प्रहाद इति शेषः । एतादशशिष्यगुणाभावे तु जातोऽपि
महत्सङ्गो निरर्थक एव यथा दुर्योधनादीनाम् । तथा चैतादश-
गुणसम्पत्तिरेव दयापात्रता नाम द्वितीया भूमिका । साऽपि द्विवि-
धा स्वप्रयत्नानपेक्षा तत्सापेक्षा च । तत्राद्या यथा रुद्रप्राचेतस-
संवादे—

तत्सापेक्षानिकायाभं शितिकण्ठं त्रिलोचनम् ।

प्रसादसुमुखं वीक्ष्य प्रणेमुर्जातकौतुकाः ॥

स तान्प्रपत्नार्तिहरो भगवान्धर्मवत्सलः ।

धर्मज्ञानं शलिसम्पत्नान् प्रीतान्प्रीत उवाच ह ॥

श्रीरुद्रः

यूयं वेदिष्ठः पुत्रा विदितं वश्चिकीर्षितम् ।

अनुग्रहाय भद्रं व एवं मे दर्शने कृतम् ।

परं यद्रहसः साक्षात्तिगुणाज्जीवसंज्ञितात् ।

भगवन्तं वासुदेवं प्रपदः स प्रियो हि मे ।

स्वर्धमनिष्टः क्षतजन्मभिः पुमान्

विरक्षितामेति ततः परे हि माम् ॥

अव्याकृतं भागवतोऽय वैष्णवं

पदं यथाऽहं विवृथाः कलात्यये ॥

अथ भागवता यूयं प्रियाः स्थ भगवान्यथा ।

न मद्भागवतानां च प्रेयानन्योऽस्ति कर्हिचित् ॥

इदं विविक्तं जस्तव्यं पवित्रं मङ्गलं परम् इसादौ ।
द्वितीया यथा ध्रुवनारदसंवादे ध्रुवः—

सोऽयं शमो भगवता सुखदुःखहृतात्मनाम् ।
दार्शितः कृपया पुंसां दुर्दशोऽस्मद्विष्टु षः ॥
अथाऽपि मेऽविनीतस्य क्षात्रं घोरमुपेयुषः ।
विनदन्नदत्ते वीणां हिताय जगतोऽक्वंत् ॥
इत्यभ्युदितमाकर्ण्य भगवान्नारदस्तदा ।
प्रीतः प्रीत्याऽहं तं वालं सद्वाक्यमनुकम्पया ॥

नारद उवाच—

+अभिहितः पन्थाः स वै निःश्रेयसस्य ते ।
भगवान्वासुदेवस्तं भज तत्पवणात्मना ॥
धर्मार्थकामपोक्षार्थं यच्छ तच्छ्रेयमात्मनः ।
एकं ह्रेव हरेस्तत्र केवल पादसेवनम् ॥
तत्रानुगच्छ भद्रन्ते यमुनायास्तदं शुचि ।
पुण्यं पधुवनं यत्र सान्निध्यन्नित्यदा हरेः ॥ इत्यादौ ।
श्रद्धाऽथ तेषां धर्मेषु यथा—

ईशस्येशपरायणस्य च दयापात्रत्वतस्तद्गुणः
श्रुत्यादौ रुचिरादरोऽभिलिपिं कार्यान्तरा संग्रहः ।
श्रुत्यादिप्रतिबन्धकेषु विरतिः सद्वाक्यविश्वासिता-
स्तिव्यं सद्गुरुदर्शितेषु कृतिनां श्रद्धा तृतीया धरा ॥

तदुक्तम्—

शुश्रूषोः श्रद्धानस्म वासुदेवकथारुचिः ।
स्यान्महत्सेवया विप्राः पुण्यतीर्थनिषेवणात् ॥
यदनुध्यासनायुक्ताः कर्मग्रन्थिनिवन्धनम् ।
छिन्दन्ति कोविदास्तस्य को न कुर्यात्कथारतिम् ॥

ज्ञानं यतः प्रतिनिष्ठत्तु गुणोर्मिचक्र-
 मात्प्रसादमुभयत्र गुणेष्वसङ्गः ।
 कैवल्यसम्मतपथस्वथ भक्तियोगः
 को निर्वृतो हरिकथासु रत्ने न कुर्यात् ॥ इत्यादि ।

कथास्वित्युपलक्षणमन्येषामपि भागवतधर्मार्णामुदाहरणम् ।

परीक्षितः यथा—

राजा दैववशान्मूर्तोरगवपुष्यंशेऽपिते तत्सुतः
 सर्वेणैव मृतिं क्रुधाऽभिहितवान् श्रुत्वाऽथ राजावचः ।
 स्यक्षां राज्यसुताऽदिकं सुरनदीतीरं श्रियः श्रीहरिं
 श्रोतुं सादरमानसोऽभवदवं ध्यातुं प्रमातुं मुदा ॥

तत्र श्रद्धाविहीनास्तु निन्द्या एव । तत्र केचिद्विषयभोग-
 पराः केचिद्विर्विताः ।

तत्राद्या यथा—

तत्रः किञ्च जीवन्ति भस्माः किञ्च श्वसन्ति हि ।

न खादन्ति न मेहन्ति किं ग्रामपश्चवोऽपरे ॥

श्वविहृवराहोष्ट्रखरैः संस्तुतः पुरुषः पशुः ।

न यत्कर्णपथोपेतो जातु नाम गदाग्रजः ॥ इत्यादि ।

द्वितीया यथा—

सर्वेषु शश्वत्तु भृत्स्ववस्थितं

यथा स्वमात्प्रानमभीष्टमीक्षवरे ।

वेदोपगीतश्च न शृण्वतेऽवृद्धाः

मनोरथानां प्रवदन्ति वार्तया ॥

हित्वाऽस्मायाविरतो यहा-+सुहृत्स्त्रियः ।

तमो विशन्त्यनिच्छन्ति वासुदेवपराङ्मुखाः ॥ इत्यादि ।

तथा शिवपराङ्मुखा अपि । यथा पराशरोपपुराणे—

अन्तर्नेच्छान्ति ये रुद्रं भवानीसहितं भवम् ।

पुरीषमेव गृहान्ति जिह्या ते न संशयः ॥ इति ।

तथा श्रीभागवते—

हसन्ति तस्याऽचरितं हि दुर्भगाः । इति ।

एतदेवाऽश्रित्याऽन्यत्रापि—

त्वमेवाऽस्मन्विश्वाधिक इति जगत्सेव्य इति च

स्फुटं ब्रूते वेदस्तदपि विवदन्ते वत खलाः ।

किमेषान्त्वद्रोहव्यसननिहतं जीवनमिदं

यदुक्तीः श्रोतृणां मरणमुदितं निष्कृतिरिति ॥

तथा भगद्वक्तनिन्दका अपि निन्दा एव । ते यथा—

रजसा घोरसकल्पाः कामुका अहिमन्यवः ।

दाम्भिका मानिनः पापा विहसन्त्यच्युतप्रियान् ॥

वदन्ति तेऽन्योन्यमुपासितस्त्रियो

शृदेषु मैथुन्यसुखेषु चाऽशिषः ।

यजन्त्यसृष्टान्विधानदक्षिणं

वृक्षै परं अन्ति पश्चनतद्विदः ॥ इति ।

तस्याभगवद्धर्मश्रद्धा भवति तृतीया भूमिका ।

ततो हरिगुणश्रुतिः ।

ईशस्येशपरायणस्य च यदा श्रद्धा भवेद्धर्मत-

स्तस्यास्तद्गुणसंश्रवस्तवमुखा या सत्कृतिर्धीमताम् ।

सेव्य भक्तिजभूमिकासु परमा भूमिश्चतुर्थी स्मृता

या लभ्या परमेश्वरस्य दयया सभ्यादता निष्काशः ॥

यथा श्रीभागवते—

इत्यं परस्य निजधर्मरिक्षयाऽऽन्-

लीलातनोस्तदनुरूपविदम्बनानि ।

कर्मणि कर्षकवणानि यदूतमस्य

श्रूयादमुष्य पदयोरनुद्विचिमिच्छन् ॥

मर्त्यस्तया ननु समेधितया मुकुन्दं

श्रीमत्कथाश्रवणकीर्तनचिन्तयेति ।

तद्वाप दुस्तरकुतान्तभवापवर्गे

ग्रामाद्वनं क्षितिभुजोऽपि युर्यदर्थाः ॥

संसारसिन्धुपतिदुस्तरमुच्चितीष्वे-

नन्यः पुत्रो भगवतः पुरुषोत्तमस्य ।

लीलाकथारसनिषेवणमन्तरेण

पुंसो भवेद्विविधदुःखदवादितस्य ॥

निवृत्ततैरित्यादिहरिगुणश्रुतिरिति कृत्सनभागवतधर्मोप-

लक्षणम् । तथा—

को नु राजन्निन्द्रियवान् मुकुन्दचरणाम्बुज ।

न भजेत्सर्वतो मृत्युरुपास्यममरोत्तमैः ॥

तच्च भजनं श्रवणकीर्तनादिलक्षणं द्वितीये वक्ष्यते ।

यथा—

यशः शृण्वन्नायन् श्रुतिपथमदो यश्च विरतं

हरे: सेवा कुर्वन् सरसकुसुमायैरभियजन् ।

नमन्पादौ दास्यं मनासि गमयन्सुख्यमपि वा

स्वपात्मानं यच्छन् जयति सुतरां कोऽपि सुकृती ॥

तस्मादेदं विधममुष्टानं भवति चतुर्थी भूमिका । एतच्चतु-

षुष्टु साधनमेव, ततो रत्यङ्गुरोत्पत्तिः ।

ईशस्येशपरस्य च श्रुतिमुख्यैर्या स्थायिभावाहया

संस्काराऽपरसंज्ञिका भगवदात्मस्वानुकारा हृदि ।

द्वृतिर्याऽङ्गुरतां गता भगवदाकारान्तरं मुण्णती

पूर्वस्याः फलतां गता भुत्र इयं रत्यङ्गुरा पञ्चमी ॥

तदुक्तम्—

सतां प्रसङ्गान्मम वीर्यसंविदो

भवन्ति हृत्कर्णरसायनाः कथाः ।

तज्जोषणादाश्वपवर्गवर्त्मनि

श्रद्धा रतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यति ॥

श्रद्धा भक्तिरसानुभावः, ततो रतिः स्थायिभावः, स एव
भक्तिरसतां प्राप्नोतीत्यर्थः ।

एवं मनः कर्मवशं प्रयुक्ते

अविद्ययाऽत्मन्युपधीयमाने ।

प्रीतिर्न यावन्मयि वासुदेवे

न मुच्यते देहयोगेन तावत् ॥

भवापवर्गो भ्रमतो यदा भवे—

जनस्य तर्शच्युतसत्समागमः ।

सत्संगमो यद्दि तदैव सद्गौती

परावरेषे त्वयि जायते रतिः ॥ इत्यादि ।

यथा—

महत्सङ्गादासीमुत उत पुरा नारदमुनि-

र्मनीषां सत्येऽर्थे सततमनुनिश्चित्य निरगात् ।

विदष्टा व्यालेनाप्यहह जननीर्माश्वरदयां

निधाय स्वस्वान्ते विरतमिह भक्तः पदमितः ॥

इयं पञ्चमी भूमिका । भक्तेः स्वरूपमेवैतत् । परिपाकाविशे-
षादन्याः षड्भूमिकाः फलभूताः ।
स्वरूपाधिगमस्ततः ।

देहप्राणहगादि याति न मनः प्राप्तानुरागं प्रिये
तद्विक्षेपनिवृत्तये श्रुतिमते ज्ञाने प्रयत्नं जुषाम् ।
प्रत्यक्षस्वात्मन ईशितुर्भगवतो हश्यन्निरस्कृत्यप्यः
साक्षात्कार उदाहृता रतिभुवि स्वात्मावबोधा धरा ॥
इयं पृष्ठी भूमिका । अन्यथा देहेन्द्रियादिविक्षेपेण जाताया
अपि रतेरनिर्वाहात् ।

तदुक्तम्—

ज्ञाननिःश्रेयसार्थाय पुरुषस्याऽऽत्मदर्शनम् ।
यदाहुर्वर्णयेतत्ते हृदयग्रन्थिभेदनम् ॥
अनादिरात्मा पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः परः ।
प्रत्यगात्मा स्वयं ज्योतिर्विश्वं येन समन्वितम् ॥
स एव प्रकृतिं सूक्ष्मां देवीं गुणमर्थी विमुः ।
यद्वच्छयैवोपगतामध्यपद्यत लीलया ॥
गुणौर्विचित्राः सजती स्वरूपा प्रकृतिः प्रजाः ।
विलोक्य मुमुदे सद्यः स इह ज्ञानगृहया ।
एवं पराभिज्ञानेन कर्तृत्वं प्रकृतेः पुमान् ।
कर्मसु क्रियमाणेषु गुणैरात्मनि मन्यते ॥
तदस्य संसृतिर्विन्धः पारतन्त्र्यञ्च तत्कृतम् ।
भवयकर्तुरीशस्य स क्षणो निर्वृतात्मनः ॥

तथा—

आत्मा नित्योऽव्ययः शुद्ध एकः क्षेत्रज आश्रयः ।
अविक्रियः स्वद्वयेतुर्वर्यापकोऽसद्यानावृतः ॥

एतैर्द्वादशभिर्विद्वानात्मनो लक्षणैः पैरैः ।

अहं ममेत्यसद्वावं श्रद्धादौ मोहनं त्यजेत् ॥

एवं शुद्धे तं पदलक्ष्येऽवगते तत्पदलक्ष्येण सहाऽभेदज्ञानं
मवति । तदुक्तम्—

कृष्णमेनयवेहि त्वमात्मानमखिलात्मनाम् ।

जगद्भिताय सोऽप्यत्र देहात्राऽभावि मायया ॥ इत्यादि ।

एताहशज्ञानस्य भक्त्युत्तरकालत्वं दर्शितम् ।

वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः ।

जनयत्याथु वैराण्यं ज्ञानञ्च यदेहतुकम् ॥ इत्यादि ।

नारदस्य यथोक्तम्—

गतो दूराध्वानं श्रमयुत उतायन्ननु ततो—

रुदासानो दीनो हरिचरणलीनो हि नितराम् ।

विविक्ते तद्वानाज्जगदिदमपश्यन्समसुखं

परं प्राप्तः स्वस्मिन्स्वयमिह पुरा नारदमुनिः ॥ इति ।

अथ प्रेमाविद्विद्विनामिका सप्तमी यथां—

परात्मानन्दास्यापरविषयरसोपचितया

प्रपञ्चस्याऽनादेरनधिगतिप्राप्तं परसुखम् ।

यदेवं चेष्टाभिः स्वभिनयति कश्चित्सुकृतभाक्

तदा प्रेम्णो वृद्धिर्भवति रतिभूमौ परतरा ॥

यथा श्रीभागवते—

न्यस्तक्रीडनको बालो जडवत्तन्मयस्तदा ।

कृष्णग्रहण्यहीतात्मा न वेद जगद्दिवशम् ॥

आसीनः पर्यटन्नशन् शयानः प्रपिवन् ब्रुवन् ।

नानुसंन्धत एतानि गोविन्दपरिरामितः ॥

कचिद्गुदति वैकुण्ठचिन्ताशबलचेतनः ।
 कचिद्गुसति तच्चिन्ताहाद उद्ग्रायति कचित् ॥
 नदति कचिदुत्कण्ठो विलज्जो नृत्यति कचित् ।
 कचिच्चद्वावनायुक्तस्तन्मयोऽनुचकार ह ॥
 कचिद्गुप्तुलकस्तूष्णीमास्ते संस्पर्शनिर्वृतः ।
 अस्पन्दप्रणयानन्दसलिलामीलितेक्षणः ॥

स उत्तमश्लोकपदारविन्दयो—

निषेवयाकिञ्चनसङ्गलव्यया ।

तन्वन्परां निर्वृतिमात्मनो मुहु—

र्दुःसङ्गहीनः स्वपनः समं व्यथात् ॥

अन्यत्रापि—

गर्भे नारदवोधितो वहिरपि प्रहाद ईश स्मरन्

न्यस्तक्रीडनको हस्तयथयो रोदित्यथो गायति ।

तूष्णीं रिष्टुति रोमर्हसिद्धितो नृत्यत्ययो भावय—

त्यस्यैवाऽनुकरोति सत्कृतिमितः प्रेम्णो विवृद्धिं पराम् ॥

एवमन्यदप्यूहनीयम् । एतादृशदशदशोत्पन्निर्पर्यन्तमेव साधनाऽभ्यासः । अतः परं भूमिकाचतुष्ट्यमयत्नसाध्यम् ।

तस्याऽर्थस्फुरणं ततः यथा—

प्रेम्णो यो विषयोऽस्य दि++भवेत्साक्षात्कृतिर्वृद्धितः

प्रेम्णस्तेन समं प्रवक्तिवचनं पश्यन्नमुं तुष्यति ।

यस्याऽनुग्रहतो भवेत्ततु सदाऽनर्थस्य नाशो ध्रुवं

स्फुर्तिः प्रेमपरस्य भक्तिजगतीवर्गोऽष्टमी भूमिका ॥

उदाहरणं ध्रुवो यथा—

बालो मातृसप्तवदुर्विनयतः खेदेन गेहाद्रतो

मध्ये नारदवाक्यतो हरिमनुष्यायन् ध्रुवस्तस्थिवान् ।

ईशप्रेमविवृद्धितो भगवतो लेखे परं दर्शनं
सर्वाऽनर्थनिवृत्तमैश्वरपदं सर्वाश्रयं प्राप्तिः ॥

एवमन्येऽपि । तदुक्तं भागवते—

नैकात्मतां ये स्पृहयन्ति केचि-
न्मत्पादसेवाऽभिरता मदीहाः ।

येऽन्योन्यतो भागवताः प्रसद्य
सभांजयन्ते मम पौरुषाणि ॥
पश्यन्ति ते मे रुचिराण्यम्ब सन्तः
प्रसन्नवक्त्राऽरुणलोचनानि ।

रूपाणि दिव्यानि वरप्रदानि
साकं वाचं स्पृहणीयां वदन्ति ॥

तैर्दर्शनीयावयवैरुदार-
विलासहासेक्षितवामसूक्तैः ।
त्रृप्रात्मनो हृतप्राणांश्च भक्ति-
रनिच्छतो गतिमण्डीं प्रयुक्ते ॥

एवमन्यदप्यूहम् ।

भगवद्वर्षनिष्ठाऽतः ।

विष्णोः संश्रवकीर्तनस्मृतिपतिः सेवार्चनं वन्दनं
दास्यं सख्यमथाऽत्पदाननियमः स्वप्रेऽपि न त्यज्यते ।

अन्यस्याऽस्मरणं यथा सुकृतिनः कस्याऽपि हीयं कृतिः
प्रोक्ता सा परमेश्वर्मविषये निष्ठा परा भूमिका ॥

यथा—

राजा श्रीभरतो रतो हरिगुणे सत्संमतः शान्तधी-

र्यज्ञेशाऽच्युतमाधवाऽदिकवचः स्वप्रेऽपि न यक्तवान् ।

गोविन्दाऽर्चनसम्प्रणामसततध्यानानि मुखा परं
नान्यत्किञ्चन जागरे प्रतिदिनं स्वप्नेऽकरोद्वा नृपः ॥

यथा श्रीविष्णुपुराणे—

शालग्रामे महाभागो भगवन्न्यस्तमानसः ।
उवास कतिचित्कालं मैत्रेय पृथिवीपतिः ॥
अहिंसादिव्यशेषेषु गुणेषु गुणिनां वरः ।
अवाप परमां काष्ठां भनसश्वाऽपि संयमे ॥
यज्ञेशाऽच्युत गोविन्द माघवाऽनन्त केशव ।
कृष्ण विष्णो हृषीकेशोत्याह राजा सकेवलम् ॥
नान्यज्जगाद् मैत्रेय किञ्चित्स्वप्नाऽन्तरेष्वपि ।
एतत्परं तदर्थं च विना नाऽन्यदचिन्तयत् ॥
समित्पुष्पकुशाऽदानं चक्रे देवक्रियाकृते ।
नान्यानि चक्रे कर्माणि निःसङ्गो योगतापसः ॥

श्रीभागवते च—

अम्बरीषो महाभागः सप्तद्वीपवसुन्धराम् ।
अव्ययाच्च श्रियं लङ्घ्वा विभवञ्चाऽतुलं भुवि ॥
मेनेऽतिदुर्लभं दुंसां सर्वं तत्स्वप्नसंप्लृतम् ।
विद्वान्विभवनिर्वाणं तमो विशति यत्पुमान् ॥
वासुदेवे भगवति तद्भक्तेषु च साधुषु ।
प्राप्तो भावं परं विश्वं येनेदं लोष्टवत्समृतम् ॥

स वै मनः कृष्णपदारविन्दयो-

र्वचांसि वैकृष्णगुणाऽनुवर्णने ।

करौ हर्मन्दिरमार्जनादिषु

श्रुतिं चकाराऽच्युतसत्कथोदये ॥

मुकुन्दलिङ्गालयदर्शने दृश्यौ
तद्वक्तगात्रस्पर्शगात्राङ्गसङ्गम् ।
ग्राणं च तत्पादसरोजसौरभे
श्रीमत्तुलस्या रसनर्त तदर्पिते ॥
पादौ हरेः क्षेत्रपदोपसर्वणे
शिरो हृषीकेशपदाऽभिवन्दने ।
कामञ्च दास्ये न तु कामकाम्यया
यथोत्तमश्लोकजनाश्रया रतिः ॥
एवं सदा कर्मकलापमात्मनः
परेऽधियज्ञे भगवत्यधोक्षजे ।
सर्वाऽस्त्मभावं विदधन्महीमिमां
तच्चिष्ठविषाऽभिहितः शशास ह ॥
एतत्प्रयद्युग्मम् । भगवद्वर्द्धनिष्ठा च यत्पूर्विका साध-
नम् । स्वतः सिद्धा तु भगवद्वर्द्धनिष्ठा फलभूता नवमी भूमिका ।
स्वस्मिस्तद्युग्मशालिता ।
एवं स्वप्रियसंरतस्य कृतिनोऽनिष्ठा तदन्यत्र या
कामानां समवासुता हृदि भवेद्याऽनन्दपूर्णत्पता ।
सन्दृष्टव्यमनुक्षणं भगवतो भावेन सङ्कृपता
सेवं सद्युग्मशालिताऽत्मनि मता भक्तेः परा भूमिका ॥

यथा—

सच्चित्स्वात्मसुखस्य नारदगिरा संबोधतस्तद्रते-
नित्यानन्दनिष्ठवेतस उरुध्यानेन तृप्तस्य च ।
प्रह्लादस्य नृसिंहरूपभगवत्कारण्यपात्रस्य म-
त्कामानापविरोहणं हृदि सदा सोऽयं पराऽनुग्रहः ॥
श्रीभगवतेऽपि—

अथो विभूतिं मम मायिनस्ता-
मैश्वर्यमष्टाङ्गमनुव्रतश्च ।
श्रियश्च तेन स्पृहयन्ति भद्रां
परस्य ते मेऽशनुवते च लोके ॥
न कर्हिंचिन्मत्पराः शान्तरूपे
नङ्ग्यान्ति नो मेऽनिमिषो लेहिदेतिः ।
येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च
सखा गुरुः सुहृदो दैवमिष्टम् ॥
एवमनिश्चरभगवत्तुल्यगुणाऽऽविर्भावो भवति दशर्मी
भूमिका ।

मेम्णोऽथ परा काष्टा ।
मेम्णस्तद्विषयस्य या विरहिता सोङ्दुं न शक्या भवे-
द्यस्यामल्पनिमेषकोऽपि युगतां प्राप्नोति हानं तनोः ।
एकं द्वे अपि वा यदैव भवतः मेम्णस्तु काष्टा परा
सेयं भक्तिजभूमिकासु गदिता ह्येकादशी भूमिका ॥

यथा—

रुद्धा काऽपि गृहे हि गोपतनया श्रीकृष्णवंशीध्वनिं
श्रुत्वा जातरतिर्गता न हि बहिस्तस्मिन्क्षणे कोटयः ।
वर्षाणामिव सङ्गताः पुनरियं श्रीकृष्णविश्लेषिता

सोङ्दुं नाऽशकदिसाहो प्रमुमुचे देहाऽरुयगेहं भ्रुवप् ॥
श्रीपागवतेऽपि—

गोपीनां परमाऽनन्द आसीद्वोविन्ददर्शने ।

क्षणं युगशतमिव यासां येन विनाऽभवत् ॥

द्वुःसहप्रेष्टविरहतीवतापधुताऽथुभाः ।

ध्यानप्राप्त्युताऽऽश्लेषपरिवृत्या क्षीणमङ्गलाः ॥

तमेव परमात्मानं जारबुद्ध्याऽपि सङ्गताः ।

जहुर्गुणमयं देहं सथः प्रक्षीणवन्धनाः ॥

तदेवमुपवर्जितं प्रेमविषयनिष्ठप्रभावविशेषात्, तन्निष्ठप्रभाव-
र्यभावविशेषात्, तन्निष्ठप्रभावविशेषात् तन्निष्ठसरूपभाववि-
शेषाद्वा भवति ।

तत्राऽस्य दैन्यादकूरस्य यथा—

तदर्शनाऽहादविवृद्धसम्भ्रमः

प्रेमणोर्ध्वरोमाऽश्रुकलाकुलेन्द्रियः ।

रथादवस्कन्ध स तेष्वचेष्टत

प्रभोरमून्यद्विग्रजांस्यहो इति ॥

गुणाभिमानाद्वुक्तिमण्यादेर्यथा—

का त्वा मुकुन्द महती कुलशीलरूप-
विद्यावयोद्विविषयामभिरात्मतुर्वया ।

धीरा पर्ति कुलवती न वृणीत कन्या
काले नृसिंहनरलोकमनोऽभिरामम् ॥ इति ।

द्वितीयं तु व्रजसुन्दरीणाम् । यथा—

वीक्ष्याऽलकाटतमुखं तव कुण्डलश्री

गणस्थलाधरसुधं हसितावलोकम् ।

दत्ताऽभयञ्च सुजदण्डयुगं विलोक्य

वक्षः श्रियैकरमणञ्च भवाम दास्यः ॥

अत एवाऽसामधिका रागोद्दीपितचित्तस्य सर्वदादुत्त्वाद् ।

तृतीयं तु वात्सल्यज्ञानवतां मातृप्रभृतीनाम् । यथा—

इति मायामनुष्यस्य हरेर्विभात्मनो गिरा ।

मोहितावङ्कमारोष्य परिष्वज्याऽपतुर्मुदम् ॥

चतुर्थं तु गोपादीनाम् । यथा—

पादसंवाहनश्चकुः केचित्स्य महात्मनः ।

अपरे इतपाप्मानो व्यजनैः समवीजयन् ॥

अन्ये तदनुरूपाणि मनोङ्गानि महात्मनः ।

गायन्ति स्म महाराजस्तेहक्लिन्धियः शनैः ॥ इत्यादि ।

अत्राऽयं विशेषः—अकूरादीनां ज्ञानकर्माऽदिनिवन्धना वैधी गोपीभृतीनां तु कामसम्बन्धादिनिवन्धना रागानुगेत्युच्यते । नाड्र शास्त्राद्यपेक्षा इत्यग्रे स्फुटीभविष्यति ॥ २ ॥

ननु विरोधिविषयकत्वेन स्वज्ञानस्यैव स्वाऽविद्योच्छेदक्षमत्वात्, रागस्य च तथात्वेन निष्फलत्वान्नोपादेया भक्तिः, तत्राऽह—

तत्संस्थस्यामृतत्वोपदेशात् ॥ ३ ॥

तस्मिन्नीश्वरे संस्था निष्ठाऽन्यानुरागसामेनाऽनुरक्तिर्यस्य तथोक्तस्तस्याऽमृतत्वं फलमुद्दिश्यते ‘ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति’ इति । तस्मात्स्वतः पुर्मर्थसाधनत्वादुपादेयैव भक्तिः विरोधिविषया निवर्तनाऽक्षमत्वेऽप्यनुग्रहद्वाराऽविद्योच्छेदक्षमा भवत्येव । ‘यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तत्रं स्वाम्’ इत्यादिप्रमाणादिति भावः ।

वस्तुतस्तु—वक्ष्यमाणरीत्या पराऽनुरक्तिरेव स्वतः पुर्मर्थरूपेति न मोक्षे तस्या उपयोगः किन्तु ज्ञानस्यैव यद्यपि, तथाऽपि प्रतियोगिजनकसामग्र्या एव प्रागभावनाशक्त्वदशर्नात्तत्त्वज्ञानप्रागभावस्थानीयाऽज्ञानरूपवन्धनांशे तत्त्वज्ञानसामग्र्या

गौणभक्तेरेव कारणत्वं लभ्यते इयमिप्रेत्याऽह— तत्संस्थस्येति । तत्पदं बुद्धिस्थपणवपरम् । तथा च तस्मिन्मणवे ब्रह्मपतीके संस्था निष्ठा यस्य प्रणवजपतदर्थभावनपरस्य ‘ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति’ इत्यनेनोक्ताऽभिप्रायेण मोक्षोपदेशादित्यर्थः ।

एतत्सर्वमभिप्रेत्यैव भगवान् पतञ्जलिरप्याह—‘ईश्वरपणिधानाद्वा’, ‘तस्य वाचकः प्रणवः’, ‘तज्जपस्तदर्थभावनं’, ‘ततः प्रत्यक्षेतनाऽधिगमोऽप्यन्तरायाऽभावश्च’ इति । प्रणवजप उपलक्षणम् । श्रवणकीर्तनादीनां तेषामपि सर्वपुरुषार्थसाधनत्वश्रवणाद् । अत एव ब्रह्मादिभक्तेभ्यस्तारतम्येन फलं दददपि भगवान् विषमः तत्तद्वत्त्यनुसारिफलदातृत्वादित्यास्तां विस्तरः ॥ ३ ॥

ननु ब्रह्मसंस्थाशब्देन ब्रह्मज्ञानमेवोच्यतां ज्ञानस्य गौणभक्तिं प्रति फलत्वात् । मुख्यभक्तिं प्रति साधनत्वात् । अतोऽमृतत्वफलमपि तस्यैवेत्यमिप्रेत्याऽशङ्क्य निषेधति—

ज्ञानमिति चेत्र द्विष्टोऽपि ज्ञानस्य तदसंस्थितेः ॥ ४ ॥

ज्ञानमिति चेच्चेति । ब्रह्मसंस्था ब्रह्मज्ञानमिति चेत्र । कुतः? द्विष्टोऽपि ज्ञानस्य तदसंस्थितेः द्वेषं कुर्वतोऽपि विशुभालादेः अपिनैश्वर्यमदमत्तस्येन्द्रादेवं र्भगवल्लीलादर्शनजमाहात्म्यज्ञानस्य संच्वेऽपि तदसंस्थितेः । तत्संस्थत्वाऽव्यवहारादिति भावः । लोकेऽपि राजाद्यनुरक्ताः स्वत्वमात्यादपस्तत्संस्था इति व्यपदि-

इषन्ते, न युनः प्रतिपक्षभूयालाः । शब्दार्थनिर्णयो हि लोकव-
देव वेदेऽपि । अत एव चिरकारिकोपाख्याने—

विमृश्यते न कालेन पतन्याः संस्थाव्यतिक्रमम् ।

सोऽब्रवीच भृशं तसो दुःखेनाऽश्रूणि वर्तयन् ॥

इत्यनेन पतिभक्तिव्यतिक्रम उक्तः । तस्मात्संस्थेति भक्तिरे-
व । अत एव 'तन्निष्टुस्य मोक्षेऽपदेशात्' इति बादरायणसूत्रस्या-
ऽध्ययमेवार्थः । निष्टासंस्थयोरैक्यात् । न च संस्थाऽन्यवृत्तिनिरो-
धेन तदृत्तिरेव सा च वृत्तिज्ञानमपि सम्भवतीति वाच्यम् । रा-
गाऽवान्तरजातेरेव वृत्त्यन्तरविरोधित्वस्याऽन्वयव्यतिरेकाभ्या-
मवगमात् ॥ ४ ॥

एतेन त्रयो धर्मस्कन्धाः, यज्ञोऽध्ययनं दानमिति । प्रथम-
स्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याऽचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्त-
प्रात्मानमवसादयन्तरं एते सर्वे पुण्यलोका भवन्तीत्युपक्रम्याऽथ
ब्रह्मसंस्थोऽयृतत्वमेतीयस्पिन्वाक्ये धर्मत्रित्वं व्यवस्थापयितुं त्रयो
धर्मस्कन्धा इत्याश्रमत्रयं प्रतिज्ञाय तत्र यज्ञादिलिङ्गो गृहस्थाश्रम
एको धर्मस्कन्धो ब्रह्मचारीति च द्वितीयस्तप इति च तपःप्रा-
धान्याद्वानप्रस्थाश्रमोऽत्राऽन्यः । ब्रह्मसंस्थ इति च पारिशेष्या-
त्परिवादिति गम्यते । ब्रह्मपरतया सर्वैषणापरित्यागलक्षणस्य
ब्रह्मसंस्थत्वस्याऽन्यत्राऽसम्भवात् ब्रह्मसाक्षात्काराऽङ्गतया पारि-
त्राज्यस्य विवक्षितत्वात् परित्रादेव मोक्षमामोतीति ब्रह्मसंस्था-
वाक्यस्यार्थं इति निरस्तम् । ब्रह्मसंस्थ इति शब्दस्य मानाऽभा-
वेन परित्राजके रूप्यमावात्, तदाश्रमप्राप्तिमात्रेण मोक्षस्य तदेव-
वेदादिश्रुतिविरोधेन बाधितत्वाच्च, पूर्वोक्ताऽश्रमोपलक्षितेषु
सत्कर्मशालिषु यस्यैव ब्रह्मणि संस्थाऽस्येति व्युत्पत्तिगम्यं ब्र-
ह्मनिष्टुत्वं 'सोऽयृतत्वमेति' इत्यर्थस्य विवक्षितत्वात् ।

न च गृहस्थादेः कर्मिणो ब्रह्मनिष्ठत्वाऽसम्भवः, गृहस्थादीनामपि ब्रह्मनिष्ठत्वे वाष्काऽभावात् । मानाभवेन कर्मत्यागमात्रस्याऽविवक्षितत्वात् । तपसा च भिक्षुवानप्रस्थयोद्विरप्याश्रमयोरेकीकरणेन त्रय इति त्रित्वम् । त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यत्र त एते च चत्वारोऽप्याश्रमास्तदुपलक्षिताः पुण्यभाजो ब्रह्मसंस्थाः सन्तः पुण्यलोकभाजो भवन्ति । यः पुनरेतेषु ब्रह्मसंस्थः सोऽपुत्तत्वभागिति । न च येषां पुण्यलोकभाजित्वं तेषामेवाऽमृतत्वमिति विरोधः । देवदत्तयज्ञदत्तयोर्मिन्दप्रज्ञयोः पश्चाद्यज्ञदत्तस्य शास्त्राऽभ्यासात् पदुपज्ञत्ववदवस्थाभेदेनाऽविरोधात् । यथाच ब्रह्मसंस्थ इति यौगिकं प्रकृतसर्वविषयं न परिव्राण्यात्रमिति वदन्ति ।

ननु 'विमुश्य तेन कालेन पत्न्याः संस्थाव्यतिक्रमम्' इत्यत्र संस्थाशब्दस्य विहितपालनाऽऽदिरूपमर्यादापरत्वमेव 'संस्था तु मर्यादा धारणा स्थितिः' इति कोशात् । तन्निष्ठयेत्यत्र तु 'तत्त्वमसि' इत्यादिनाऽभेदबोधनेन तत्पर्यवसन्नस्य तदभिज्ञस्येत्यर्थः । 'तरति शोकमात्मविदु' 'तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्' इत्यादिश्रुत्यनुसारात् । तस्माद्ब्रह्मसंस्था न भक्तिर्वा भक्तिः कैवल्यहेतुः । तथा हि-किं शुद्धविषया भक्तिः कैवल्यहेतुः, सगुणविषया वा । नाऽन्या, दुःखहेत्वज्ञाननिवृत्तेज्ञानैकसाध्यत्वात् । न हि शुक्तिविषयं ज्ञानमज्ञाननिवृत्तौ भार्त्ति द्वारत्वेनाऽपेक्षते । नाऽन्या, सगुणभजनस्य चित्तशुद्धाबुपयोगेन कैवल्याऽहेतुत्वात् । किन्तु 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नाऽन्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इत्यादिश्रुतेज्ञानादेव मोक्षस्तत्राऽह—

तयोपक्षयाच्च ॥ ५ ॥

तयेति । तथा भक्त्या मुक्तिं प्रति ज्ञानमूलकर्णिं यस्मात् 'यं सर्वे देवा नमन्ति मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्च' इति श्रुतिभिर्भक्तिं प्रति ज्ञानस्य हेतुत्वकथनेन मोक्षं प्रत्यन्यथासिद्धत्वज्ञापनात् । अत एव यगवद्वीतायां 'पुरुषः स परः पार्थं भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया' इत्यादिना ब्रह्मसम्पत्तिरूपमोक्षस्य भक्तिमात्रैकलभ्यत्वं श्रूयते । उदाहृतश्चतेस्तु भक्तिद्वारा ज्ञानमेव मोक्षजनने समर्थं, न कर्माऽऽदिकं प्रथमभूमित्वादित्यभिप्राय इति न कोऽपि 'विरोधः', अपि च तत्राऽतिमृत्युपदं न मुक्तौ रुदं प्रमाणाभावात् । किन्तु मृत्युमतिक्रान्तेति च्युत्पत्त्या भक्तिपरमेव । नाऽन्यः पन्थेत्यस्यापि भक्तितोऽन्य उपायो मोक्षाय नास्तीत्येवार्थः । तत एव मृत्युतिक्रमणस्थ प्रमाणान्तरतो निर्धारणात् । अत एव—

चतुर्विंशा भजन्ते मा जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।

आर्तो जिज्ञासुरर्थाऽर्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥

इत्यादिना गीतायां ज्ञानिनां भक्तावेवाऽधिकारः प्रतिपाद्यते । अत्र भजन्त इति वर्तमानापदेशत्वेऽपि 'तरति ब्रह्महर्त्यावाऽश्वमेधेन यजते अग्निहोत्रं जुहोति' इत्यादाविवाऽपूर्वार्थत्वां-द्विधिः स्वीक्रियते भजेयुरिति । तत्र चत्वारोऽधिकारिणः । आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी चेति । तत्राऽर्तर्तस्याऽर्तिनिवृत्तिः, जिज्ञासो ज्ञानम्, अर्थाऽर्थिनस्त्वर्थः फलमिति निश्चीयते सामर्थ्याद । ज्ञानिनस्तु फलाऽऽकाङ्क्षायां निष्कापत्वेनोक्तफलानामसम्भवात् विश्वजिनन्यायाऽनवताराच्च योग्यतया सहेतुकसंसारनिवृत्तिरेव करल्पयते । अत एव 'तेषामहं समुद्दर्तो' इत्यादिना भक्तेर्मृत्युतिक्रम उक्त इति संक्षेपः । शुक्लाऽऽदिज्ञानश्च संसारभ्रमाऽनिवर्तकत्वाच्च भक्तिं द्वारीकरोति । परमाऽत्मज्ञानन्तु तन्निवर्तकत्वाचां द्वारीकरोत्येव महाराजज्ञानमिव तत्सर्वां महाऽनर्थनिवृत्तिकामस्य ॥

वस्तुतस्तु ज्ञानादेवाऽज्ञाननाशो यद्यपि भवति, तथाऽपि न स
मोक्षः, सुखदुःखाऽभावाऽन्यत्वेन स्वतोऽपुरुषार्थत्वात् किन्तु
भगवत्प्रीतिरेव तस्याः स्वप्रकाशनिजसुखसंविदालिङ्गितत्वेन सु-
खरूपत्वाऽभ्युपगमादित्यभिरेत्वा ह—तयोपक्षयेति ।

तथा प्रेमलक्षणया भक्त्या स्वाऽज्ञाननाशरूपमोक्षस्योपक्ष-
यात् । उक्तरत्याऽन्यथासिद्धेः प्रकृतिभक्तिनान्तरीयकत्वाचेत्य-
र्थः । वस्तुतो ब्रह्माऽऽवासिरपि नाऽज्ञाननाशोपलक्षिता पुर्मर्थः,
किन्तु विजातीयप्रेमोपलक्षितैव । तथा हि-भगवदभजनाज्ञात-
तत्कोपने स्वाऽज्ञानवाराभिर्विधवन्धदर्शनात्तदभजनमेव सर्वा-
ऽनर्थहेतुरिति तत्प्रसादतस्तत्कोपाऽपनयनेन स्वाऽज्ञानोच्छेदेनाऽ
नर्थोच्छेदद्वारा तद्भजनमेव तत्प्राप्तिहेतुः । ‘तस्याऽभिध्यानाद्यो-
जनात्तत्त्वभावात्’ इत्याऽऽदिश्रुतिभिः ‘पराऽभिध्यानात् तिरोहितं
ततो ह्यस्य बन्धविर्ययौ’ इति पारमर्षसूत्रैश्च तथा ज्ञापनात् ।
अनर्थोच्छेदश्चाऽनर्थविरोधिभजनस्वरूप एव । प्रागभावनाशस्य
प्रागभावविरोधिप्रतियोगिस्वरूपत्वाऽभ्युपगमेन नाश्यनाशस्य
विरोधिप्रदार्थस्वरूपत्वसिद्धान्तात् । तस्माद्विजातीयप्रेमैव पुर्मर्थ-
कोटिप्रविष्टया पुर्मर्थः । अत एव स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपाया
ब्रह्माऽवासेः स्वतः सिद्धत्वेऽपि न ज्ञानवैयर्थ्यम् । विजातीयप्रे-
मणस्तत्कलत्वात् । अत एव न प्रेमोपलक्षिताऽनन्दस्य तत्त्वज्ञा-
नकार्यता, किन्त्वज्ञाननाशस्यैव । अज्ञाननाशकालीनप्रेमोपलक्षि-
ताऽनन्दत्वेन निवेशो त्वतिगौरेवं स्थादिति निरस्तम् । अज्ञाना-
त् प्रागपि सिद्धै नै तत्त्वज्ञाननाशत्वाऽपेक्षया प्रेमगतवैज्ञात्यस्यैव
तत्त्वज्ञानजन्यताऽवच्छेदकत्वे लाघवात् ।

नन्वज्ञाननाशाऽन्यवहितमुक्तौ जन्यभावाऽसम्भवात्कथं प्रे-

मोपलक्षिताऽनन्दस्य पुमर्थतेति चेत् । श्रृणु, यथा वेदान्तविदां नयेऽज्ञाननिवृत्तेरतिरेकपक्षे विरोधिवृत्तिवपक्षे वा पाकनाशे पाचकवन्निवृत्तिनाशेऽपि निवृत्युपलक्षितस्यैव पुमर्थत्वम्, तथा प्रकृतेऽपि प्रेमोपलक्षिताऽनन्दस्य पुमर्थत्वं सुवचमिति । वस्तु-तो यथा भीमांसकनये देहेन्द्रियाद्यभावेऽपि सुखसाक्षात्कारो मुक्तावभ्युपेयते साऽवच्छिन्नज्ञानं प्रयेव देहादेः कारणत्वात् निरवच्छिन्नज्ञाने बाधकाऽभावात् । तथाऽस्मन्मतेऽपि तदानीं प्रेमसद्बावे बाधकाऽभावात् । नाऽद्वैतभङ्गः, विषमसचाकेनाऽद्वैत-भङ्गाऽयोगात् अन्यथा व्यवहारकाले घटादिनाऽप्यद्वैतभङ्ग-ऽपत्तेः ।

तस्मात्सद्बूः—सुकिकालेऽप्यवाधात्तच्चज्ञानसाध्यः सुखसं-विद्धगवदमिलिङ्गितः प्रेमैव पुमर्थ इति । ज्ञानादप्यधिकत्वात् । कामुकस्येव विरक्तस्याऽपि कामिनीसंस्पर्शजसुखानुभवेऽपीष्य-माणतया तत्सुखस्य कामुकं प्रत्येव पुरुषार्थत्वात् । ज्ञापमानत्व-मात्रेण सुखस्य पुरुषार्थत्वाऽनभ्युपगममाप् । अत एव भगवानपि गोपीनां पुमर्थ आसीत्, न दुष्टदुर्योधनादीनाम् । एतत्सर्वं मनसि निधायैवोक्तं वृद्धैरपि—

सुखदुःखाऽत्ययाद्विन्ने प्रेमिण चेत् पुमर्थता ।

सममङ्गाननाशेऽपि सुखे सिद्धे न साध्यता ॥

अवच्छेदकता तु ल्या प्रेम्यज्ञानविनाशवत् ।

लाघवात्सा विजातीये प्रेम्येव परमार्थतः ॥

अज्ञाननाशकालोत्थप्रेमायितेऽपि धर्मिणि ।

तिष्ठेदेव विदेहाख्या मुक्तिरेवेति गीयते ॥

सुखाऽभिवेदनं नित्यं मुक्तिं भट्टोऽपि यज्जगौ ।

प्रेमणा भेदो मतादस्पाज्जानात्प्रेमाधिकं यतः ॥ इति ।

‘आत्यन्तिकी दुःखविमुक्तिरेव मुक्तिः’ इति नैयायिकानां
मतं तु न साधीयः । सुषुसिभाराऽपगमादौ दुःखाऽभावेऽपि
सुखानुपलब्धेद्दुःखाऽभावस्य सुखाऽव्याप्त्यत्वात् । सुखसच्चे च
दुःखाऽभावस्य स्वाऽनुभवसिद्धत्वात्सुखस्यैव तद्व्याप्त्यत्वात्पुर्मर्य-
तौचित्यात् । तथा तदालिङ्गितत्वाच्चद्रूपतया तद्रतेरपि । एतदः
भिप्रेत्यैव पुराणादिषु—

नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचि—

नमत्पादेसवाऽभिरता मदीहाः ।

न किञ्चित्साधवो धीरा भक्ता हेकान्तिनो मम ।

वाञ्छन्त्यपि मया दत्तं कैवल्यमपुनर्भवम् ॥

नैरपेक्ष्यं परं प्राहुर्निःश्रेयसमनलयकप् ।

तस्मान्निराशिषो भक्तिर्निरपेक्षस्य मे भवेत् ॥

इत्युक्तम् ।

आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्मे ।

कुर्वन्त्यहैतुर्कीं भक्तिमित्यभूतगुणो हरिः ॥

इत्यादिना निर्वासना अपि कृतसाक्षात्काराः फलमनभि-
सन्धाय भक्तिं कुर्वन्तीत्युक्त्या भक्तेः स्वतः पुर्मर्यत्वं च ज्ञापितम् ।
‘दुःखनात्यन्तविमुक्तश्चरति’ इति श्रुतिस्तु मुक्तिकाले दुःखाऽभा-
वस्य सञ्चात्स चाधिकरणपरमाऽनन्दाऽत्मतयोद्देश्योऽपीत्यभि-
मेत्य दुःखाऽभावस्य पुर्मर्यत्वपरा । चकारः सूत्रे सुक्तिसमुच्चा-
यकः । सा च लोके स्वरूपज्ञानस्य मेमष्टाङ्गिनकत्वदर्शनरूपा
इत्यास्तां विस्तरः ॥ ५ ॥

ननु तथाऽपि भक्ते रागरूपत्वे किं कारणमित्यपेक्षायामाह—

द्वेषप्रतिपक्षभावाद्रसशब्दाच्च रागः ॥ ६ ॥

द्वेषेति । सेयनुवर्तते । सा भक्ती रागरूपा । कुतः द्वेषपति-
पक्षभावात् द्वेषविरोधित्वात् । लोके हि द्वेषाऽयं भक्तोऽयमिति
मिथोविरुद्धर्धमद्वयवति प्रतीयते । तत्र द्वेषविरोधी राग एव प्रसि-
द्धो न ज्ञानादिः । अत एव वैष्णवे विशुपालस्य द्वेषाऽनुवन्धम-
भिधाय 'अयं हि भगवान् कीर्तिः संस्मृतश्च द्वेषाऽनुवन्धना-
ऽप्यखिलसुराऽसुरदुर्लभफलं प्रयच्छति किमुत भक्तिमताम्' इत्यु-
क्तम् । एवमन्यत्राऽपि ।

विद्वेषादपि गोविन्दं दपयोपाऽस्त्मजः स्मरन् ।

विशुपालो गतः स्वर्गे किं पुनस्तत्परायणः ॥ इति ।

तस्मादनुरक्तिरेव भक्तिरित्यायातम् । द्वेषविरोधित्वात्र
द्वेषमात्रविरोधित्वं कार्योन्मुखं वा वाच्यम् । तेनैदासनिये नाऽनै-
कान्तिकम् ।

ननु द्वेषकार्यनिवृत्तिविरोधिप्रद्युचिजनकत्वलक्षणं कार्योन्मु-
खं विरोधित्वमिष्टाधनताज्ञानेऽपि, तत्राह-रसेति । विभावा-
द्यभिव्यक्तराग एव मुख्यरसशब्दात् 'मुहूरहो रसिका मुवि भा-
वुकाः' इति भक्तौ रसशब्दाच्च भक्ती रागरूपेत्यर्थः । रसश-
रागः 'रसवर्जं रसोऽप्यस्य पर द्वष्टाऽइत्यत्र प्रसिद्धः । अत्र रसो
विषयरागः वैष्णव एव च रामलक्षणादीनां स्वर्गारोहणमुक्ता
'येऽपि भगवद्गेष्वनुरागिणः कोसलगरजनपालास्तेऽपि तन्म-
नसस्तल्लोकतामापुः' इति साक्षादेव रागशब्दो भक्तौ प्रयुक्तः ।

एवं स्कान्देऽपि—

बीभत्सिते दुर्विषये कदाचि—

यो वाऽपि रागो भविता जनस्य ।

स चेद्विष्यत्यपि नाम रुद्रे

को नाम मुक्तो न भवेद्वाव्यदेः ॥ इति ।

तथा च श्रीमन्मुरपुरमथनचरणारविन्दमकरन्दमन्दाकिनी-
मवगाहमानस्य मनसः समुद्गासो रागभावप्रेमादिशब्दाऽभिव्य-
एव स्वाऽनन्दमाविभावियन् कार्यकारणलिङ्गाऽदिभिरभिव्य-
क्तो रसरूपो रत्याऽरत्यः स्थायी भावो मोक्षमपि न्यकुर्वन्
फलभक्तिरिति सिद्धम् ।

उक्तश्च श्रीभागवते—

देवानां गुणलिङ्गानामानुश्रविकर्मणाम् ।
सत्त्व एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या ॥
अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेरीयसी ।
जरयत्याशु या कोशं निर्गीर्णमनलो पथा ॥

इत्यादिना ।

तत्राऽयमर्थः । गुणलिङ्गानां गुणमयशरीराणां आनुश्रवि-
कं श्रुतिपुराणाऽदिगस्यं कर्म चरितं येषां ते तथोक्तास्तेषां दे-
वानां मध्ये सत्त्व एव मोक्षाऽनुगुणप्रसादमयमङ्गलमृतांवेव मुरपु-
रमथनरूपा या एकमनसः योगाऽदिनैकाग्रमनसो या वृत्तिरनि-
मित्ता फलाऽभिसन्धानशून्या स्वाभाविकी स्वरसत एव विषयसौ-
न्दर्यादयत्रेनैव जायमाना न बलादापादमाना सा भागवती भक्तिः
सिद्धेऽर्जनान्मोक्षाच्च गरीयसी । गरीयस्त्वमेवं विवृणोति—जरयती-
ति । यथा निर्गीर्णमन्नपानाऽदिकं जाठरो जातवेदा जरयति,
तथा या कोशमन्नपानाऽदिपञ्चप्रकारम् आशु सद्यो भगवत्प्रसा-
दानाशयति । न ज्ञानमित्र श्रवणाऽदिसहायैः क्रमेण तस्माऽद्व-
वति ज्ञानानामुक्तेश्च गरीयसी विनाऽपि कामनां मोक्षस्य प्रकृ-
तभक्तिनाऽन्तरीयकत्वात् । 'रसं ह्येवायं लब्ध्वा'ऽनन्दी भवति
इति श्रुतितत्त्वपर्यालोचनतस्तथाऽवगमाद् । 'रसो वै सः' इत्या-

३५दिना प्रकृतस्य रस्यत इति व्युत्पत्त्या रस्यमानाऽनन्दस्य
 ‘रसं होवायं लब्ध्वा ३५नन्दी भवति’ इत्यादिना ब्रह्मा ३५नन्दाऽविर्भावलक्षणमुक्तं प्रति हेतुतालाभे तद्विषयकभक्तस्याखणरसस्याऽपि
 ज्ञायमानलिङ्गकरणतापसे लिङ्गज्ञानस्येव सम्बन्धविधया तद्वाभाव-
 त् । कथं तर्हि भक्ता न वाञ्छन्तीति चेत्, कलय । अविद्याना-
 शरूपमोक्षस्य निर्विषयतया ब्रह्मसुखसंविदनालिङ्गितत्वेन स्वतो-
 ऽपुरुषार्थत्वाद् सालोक्याऽदिसायुज्यान्तानामैश्वर्यविशेषरूप-
 त्वात् एकत्वं आनन्दभोक्तृत्वाऽभावात् । इत्यभिप्रेसैवोक्तं त-
 त्रेव । यथा—

सालोक्यसार्थिसामीष्यसायुज्यैकत्वमप्युत ।

दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः ॥ इति ।

सार्थिः सारूप्यं, सायुज्यं तादात्म्यमेकत्वमभेदः । तस्मा-
 द्वगविद्विषयः प्रेमाऽतिशय एव सर्वोपायफलमिति सिद्धम् ।

अस्य ज्ञानवद्विभावाऽद्ययोऽप्यङ्गानि । तदुक्तं भरतेन—
 ‘विभावाऽनुभावव्यभिचारिसंयोगाद्विसनिष्पत्तिः’ इति । तत्र वि-
 भावो यत्र येन च रसो विभाव्यते । स द्विविधः, आलम्बन उ-
 दीपनथेति । तत्राऽलम्बनो यमुद्दिश्य यत्र च रतिः प्रवर्तते सः ।
 यथा—

श्रीहरिहरिभक्ताश्च बुधैरालम्बना मताः ।

रत्याऽदेविषयत्वेन तथाऽधारतयाऽपि च ॥

तत्र श्रीहरिर्यथा श्रीभागवते—

स्वयन्त्वसाम्याऽतिशयस्त्रीशः

स्वाराज्यलक्ष्म्याऽस्मसमस्तकामः ।

बलि हरञ्जिश्वरलोकपालैः

किरीटकोऽयोदितपादर्षीठः ॥ इति ।

यथा वा—

इमान्धैर्यनिधिः कृतज्ञरुचिरः शूरः क्षमी सत्यवाक्
 तेजोऽुद्धिवयोऽन्वितः प्रियवचो दक्षः युचिर्धार्मिकः ।
 नेता रम्यतनुर्वक्ती विविधवाक् सल्लक्षणो दक्षिणः
 सर्वाऽराध्यसमृद्धिमान्समपदुर्गम्भीरसत्संश्रयः ॥
 दाता मान्यसुपान्यकृत श्रुतद्विषिः प्रेमैकवश्यः मुख्यी
 श्रेष्ठः सर्वमनोहरो विनयवान् कन्दर्पदर्पाऽपहः ।
 व्यन्तः सत्सुखचिद्गनोऽनवरते सद्देशकालाऽदिविद्
 भक्तानर्थनिवारणः सकलसूर्वद्वादिसंमोहकृत् ॥
 धीरोदारदयाकरो निजरताऽकर्षी शरण्यो नवः
 सर्वज्ञः प्रतिभान्वितो रसमयः शान्तो विनीतः प्रियः ।
 ब्रह्मण्यो गतिदायकोऽगतिमतामात्मद्विषामीशिते-
 त्याद्यव्यन्तगुणाः स्थिरा भगवतीत्याक्षम्बनः श्रीहरिः ॥

तत्राऽपि—

कान्ता कामविमोहकृत् कृतनयः काम्यपदः कीर्तिभू-
 त्केकावाकरिकुञ्जकार्पितकरः कान्तः कृती कंसहृत् ।
 कैवल्याऽर्थकरः सतां कृतिमर्ता कल्याणमृतिः कभूः
 कृष्णोऽयं करुणाकरोऽतिमधुरः कर्षन्पनः क्रीढति ॥

अथ तद्दक्ताः—

भक्ता ईश्वरभावा वित्तद्वादस्तेऽपि द्विधा साधकाः
 सिद्धाश्रेति यथायथं हरिगुणान् स्वस्मिन्निधातुं क्षमाः ।
 ते हि स्वान्तनितान्तभारितसुखाः स्वीयेष्वपि स्वैर्गुणै-
 रासकिं परमेश्वितुर्जनायितुं शक्ताः सदाक्षम्बनाः ॥

ते यथा—

प्रहादः सुखचिद्धनं हरिमनुध्यायन् सदा मातृवा-
चिद्धः सिद्धपदोऽस्वरीषनृपतिर्दुर्वासिसोऽपीष्टकृत् ।
राजा श्रीहरिसंश्रयो हि भरतः श्रोता परीक्षिद्दरेः
कीर्तीनां जनकः स्वरूपरतयो व्यासः शुकाद्या अपि ॥
अथोदीपनविभावो, यस्मिन्कृते रस उदीप्तः पुष्टो भवति ।

यथोक्तम्—

भावोदीपनकारका निगदिता उदीपनास्ते हरे-
श्रेष्ठाश्वारुगुणाः प्रसाधनपथो वंशीध्वनिः सुस्मितम् ।
वाणी चाऽमृतदर्पद्वनुक्तसिकापत्राणि तद्वासरा
वृन्दाऽरण्यमुखाः सुभूमय इमाः श्रीकृष्णपादाङ्किताः ॥

अन्यत्राऽपि—

वृन्दाऽरण्यमुखः कलिन्दतनयावंशीध्वनिधर्यायिना-
मप्याश्र्वर्यकरी धृता तुक्तसिका जन्माऽदिवारोत्सवाः ।
रासाऽद्यान्यनुचेष्टितानि करुणानन्दादयः सहुणा
भावं मङ्गल्यं विभावयन्ति भजतां प्रोक्ता विभावाहृयाः ॥

श्रीभागवतेऽपि—

तस्याऽरविन्दनयनस्य पदारविन्द-

किञ्चलकामिश्रतुलसीपकरन्दवायुः ।

अन्तर्गतः स्वविवरेण चकार तेषां

सङ्घोभमक्षरधियामपि चित्ततन्वोः ॥ इत्यादि ।

अथाऽनुभावाः । रसो यैरनुभाव्यते प्रकाश्यते । लदुक्तम्—

भावानामववोधिका विकृतयस्ताथाऽनुभावाहृया

गीतीकोशननृत्यभूविलुटितश्वासास्तनोर्मोटनम् ।

लालास्नावजनाऽनवेक्षणमयो हिक्काऽद्वृहासो भ्रमि-
रुद्धारः परिजृम्भणादय इमे स्वान्तस्थितव्यञ्जकाः॥ इति।

यथा—

राधा माधवभावनाविलुठितश्वासाऽधिका मूर्छिता
गीतक्रोशननृत्यद्वृहृतिजनाऽनीक्षाऽद्वृहासभ्रमीः ।
लालास्नावमयो विमोटितनुर्जृम्भां च हिक्कामपसौ
धसे ध्यानपराऽथ मज्जति सुखे कस्मिन्श्विदेषा चिरम् ॥

एवमन्येऽपि । यथा श्रीभागवते—

एवंव्रतः स्वप्रियनामकीर्त्या
जाताऽनुरागो द्रुतचित्त उच्चैः ।

इसत्यथो रोदिति रौति गाय-

त्युन्मादवन्नत्यति लोकबाह्यः ॥ इत्यादि ।

तत्र साच्चिकाः—

भावाऽऽक्रान्तपनो हि सत्त्वमुदितं, तज्जाः स्मृताः साच्चिका
भावाः स्तम्भतनुस्विदा स्वरभिदा रोमाञ्चकम्पास्तनोः ।
वैवर्ण्यश्रुलया इमे निगदिता अष्टावमीषां पृथग्—
व्यक्तिर्वाऽस्तु समुच्चितां रतिभूतां ह्रेया यथास्वं द्रुच्छैः ॥

यथा—

राधा स्वेदसमन्विताऽश्रुनयना रोमाञ्चकम्पाऽन्विता
स्तवधा ध्यायति योगिनीव कमपि श्रोतुं तथा वीक्षितुम् ।
अन्यान्नोत्सहते गता कचिदहो इयामेन दष्टाऽधरा
तदंशेन तनोः स्वकीयमनसः स्वास्थ्यं मुद्रुवर्जिति ॥
अत्र स्नि(ग्धा)मुख्याः स्वेदादयः स्तिर्घा गौणा वैवर्ण्यस्वर-
भेदाऽदयः दिग्धा गात्रकम्पाऽदयः सूक्ष्मा रोमाञ्चप्रभृतयः ।
त एते सर्वे जिग्धदिग्धरूपभेदेन त्रिविधा उक्ताः ।

श्रीभागवतेऽपि, यथा—

क्वचिदुत्पुलकस्तृष्णीं प्रेमप्रसरसंप्लुतः ।

अस्पन्दप्रणयाऽऽनन्दसलिलामीलितेक्षणः ॥ इत्यादि ।

अथ व्यभिचारिणः—

रसादेहिं विशेषतोऽभिमुखतां ये चारथन्ति स्मृता

भावास्ते व्यभिचारिणो रतिभूतां निर्वेदगवौ मदः ।

दैन्यग्लानिविषादमोहमृतयः शङ्का वितर्कः स्मृति-

व्रीढाजाङ्ग्यमसूयितौग्रथमतयो इवौं धृतिशोक्तता ॥

निद्राऽपस्मृतिचापले श्रम उताऽऽलस्याऽवहित्ये स्वाप-

शिन्तावेगरुजा—भययुता उन्मादबोधाः कथाः ।

संख्याभिस्त्रिभिरनिवाताभिरुदितास्त्रिशङ्करित्यं रते-

वर्यकिं सम्यग्मे यतो विदधते स्वान्तस्थिताया अपि ॥

यथा—

निर्विश्वभिमानयुज्ज्वलयुता दीना परं गळानिभाक्

प्राप्ता चापि विषादमोहमरणाऽशङ्कावितर्कस्मृतीः ।

व्रीढां जाङ्ग्यमसूयितौग्रथमतिर्भिर्वेण धृत्योक्तता-

निद्राऽपस्मृतिचापलश्रममहाऽऽलस्याऽवहित्यर्युता ॥

स्वापं चिन्तनवेगरोगकुपितं भीतिं दधाना तथा

सोन्मादा ननु बोधभाकसुनयना भावैरुपेता चिरम् ।

पूर्वोक्तैरुरलीरवाऽमृतभरः पीताम्बरः सुन्दरः

कानितयोतितमन्दिरः किमनया स्वान्ते धृतः श्यामलः ॥

तदेवमनेकरसव्याप्या व्यभिचारिणः श्रीभागवतेऽप्युक्ताः ।

यथा—

क्व चाऽहं कितवः पापो ब्रह्मनो निरपत्रः ।

क्व च नारायणेत्येतज्जगवन्नाम मङ्गलम् ॥ इत्यादि ।

ननु भवतु तत्र विभावानां रसपुष्टिकरत्वेन स्वरूपनिर्वर्तकत्वादङ्गत्वम्, अनुभावाऽदीनां तु कथमङ्गत्वम् ? स्वरनेत्रादिविक्रियारूपाणां तेषां भावोत्पत्त्यनन्तरमेव जायमानतया स्वरूपाऽनिर्वर्तकत्वादिति चेत्सत्यम् । प्रयाजानामिव दर्शाऽदावनुयाजानां स्वरूपनिर्वर्तकत्वरूपाऽङ्गत्वाऽभावेऽपि फलं प्रति योग्यतासम्पादकत्वेनोत्तराङ्गत्ववद्वैषां विभावाऽदिवदङ्गत्वाऽभावेऽप्यभिव्यञ्जकत्वात्तप्रतीतिजनकत्वेनोत्तराङ्गत्वस्वीकारादित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ६ ॥

ननु 'तमेतं वेदाऽनुवचनेन ब्राह्मणा विविदिष्यन्ति' इत्यादिवाक्येन ज्ञानोद्देशेन वेदाऽनुवचनयज्ञादीनां विधाने वाक्यभेदात्, 'जातपुत्रः कृष्णकेशः' इत्यत्र जातपुत्रकृष्णकेशपदाभ्यामवस्थाविशेष इव यज्ञादिपैदर्विहितं कर्म सामान्यं लक्षयित्वा तज्ज्ञानोद्देशेन विधीयत इति भक्तेरपि विहितत्वेन विविदिषावाक्ये यज्ञादिवज्ञानोद्देशेन विधानाद यज्ञादिवज्ञानोपकारककर्मरूपैव सा । अतो निःश्रेयसफला भवितुमर्हति । 'न कर्मणा प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः' 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नाऽन्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इत्यादिश्रुतेरित्याशङ्का परिहरन्नाह—

न क्रिया कृत्यनपेक्षणाज्ञानवत् ॥७॥

न क्रियेति । सा भक्तिर्न क्रियात्मिका भवितुमर्हति, कृतः कृत्यनपेक्षणात् । भगवहुणादिज्ञानादिमात्रसाध्यायामुरागरूपाणां तस्यां पुंप्रयत्नानुविधानाऽभावात् । यज्ञ प्रयत्नाऽनुविधाय तत्र कर्मत्यत्र दृष्टान्तमाह—ज्ञानवदिति । ज्ञा-

नं यथा प्रमाणसम्पत्यधीनं न पुरुषेण स्वेच्छया कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं शक्यते, तथा भक्तिरपि । न हि रागिणां प्रमदादिविषया रतिः पुंच्यापारतो भवति, किंतु कामगुणवुद्ध्यादितो भवति । यद्यपि ज्ञानभक्त्योरपि कृत्युद्देश्यतया कृत्युत्पाद्यत्वमस्त्येव, तथाऽपि साध्यत्वाद्यकृतिविषयतया विशेषो नास्तीति पन्तव्यम् । तस्माद्वावो न यागादिवत्क्रियारूपो न वेच्छादिरूपः किंतु 'प्रीणास्यनुरङ्ग्यामि' इति प्रतीतेः पृथगेव द्वेषवत् इच्छादीनामसिद्धमात्रविषयत्वात् रागस्य तु सिद्धाऽसिद्धविषयत्वादित्युपपादितं प्रागेव । अत एव हार्दितसौहार्दच्चाऽप्यं भियते । तदुक्तम्—

दोषदर्शननाशयो हि स्लेहो हार्दमितीर्यते ।

धृतराष्ट्रस्य विदुरे पुत्रं मुञ्चेति वक्तरि ॥

दोषे द्वष्टे प्रियः स्लेहो न नश्येत्सौहृदं हि तत् ।

कुरुत्स्याऽप्युपकृतौ यथा कण्ठोऽतिसादरः ॥

दोषे द्वष्टे प्रियः स्लेहः प्रियस्त्रौ च न गच्छति ।

स मेमाऽथुक्तोरोऽपि कृष्णे द्वष्टेऽपि द्वक्षपृहा ॥

पथा—

द्वष्टेऽपि कृष्णे तृष्णेयं लोचने न विमुञ्चति । इसादि ।

ननु तृष्णेयं सामान्यलक्षणयोपस्थापिताऽसिद्धदर्शनविषया । तल्लाभे तु तद्विषया निवर्तते प्रवेति चेत् । सिद्धदर्शन एव दर्शनत्वेन तस्या अङ्गीकारात् । न च सिद्धत्वज्ञानं प्रतिबन्धकम्, दर्शनत्वाऽवच्छिन्नसिद्धत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् तस्य चेहाऽपावात् । कथमन्यथाऽज्ञातकान्तामरणस्य पुंसः कान्ताऽवलोकनेच्छां । तत्र सिद्धकान्ताऽवलोकनस्याऽभावेन सामान्यलक्षणयाऽपि तदुपस्थितेः कर्तुमशक्यत्वात् । तस्मात्का-

न्ताऽवलोकनत्वाऽवच्छेदेन सिद्धत्वज्ञानस्प्रतिबन्धकाऽभावात्
सिद्धविषयिण्येवेच्छा । एवं प्रकृतेऽपीति भावः । ज्ञातकान्तामर-
णस्य शोकाऽकुलस्य युंसः कान्ताऽवलोकनत्वाऽवच्छेदेन
सिद्धत्वज्ञानेऽपि कान्ताऽवलोकनेच्छा तु शोकाद्युत्तेजकबलादु-
पपाद्या । एतेनाऽसिद्ध एव यत्किञ्चिदवलोकने सामान्यलक्षण-
योपस्थापिते कान्ताविषयत्वारोपाद्वयधिकरणधर्मप्रकारिके-
च्छेति निरस्तम्, विशिष्टाऽभावेनैव निर्वाहात् सिद्धान्ते सामा-
न्यलक्षणाऽनभ्युपगमाचेत्यलपतिविस्तरेण ।

यद्यप्यत्र दर्शनस्यैव काम्यत्वमवगम्यते, तथाऽपि दर्श-
नवृत्तिविशिष्टतया भगवतः काम्यत्वे तात्पर्यम् । कृष्णनि-
ष्ठविषयताऽवच्छेदकताकलोचनकर्मसागाभावकथनेन तदवगमात् ।

ननु विष्णुपुराणे विहिताचरणप्रतिषिद्धवर्जने च भक्ति-
रित्युक्तम्—

न चलति निजवर्णधर्मतो यः

सममतिरात्मसुहृद्विपक्षपक्षे ।

न हरति न च हन्ति किञ्चिदुच्चैः

सितमनसं तमवेहि कृष्णभक्तम् ॥

इत्यादिना । तत्कथं न क्रिया भक्तिरिति चेत्, सत्यम् ।
उपलक्षणं तु तत् शाखाऽग्रमिव चन्द्रस्य न स्वरूपं भक्तेः । त-
त्रैव ‘मनसि कृतजनार्दनं मनुष्यं सततमवेहि इरेतीव भक्तम्’
इसाऽदिना भावलक्षणाया भक्तेः पृथगुपादानात् । अत्र इ
‘सततं मनसि कृतजनार्दनम्’ इति सम्बन्धः । सातत्यश्च न भाव-
मन्तरेणाऽवकल्पते । ‘अतीव भक्तम्’ इति च स एव मुख्यो भक्त
इति दर्शयति । सममतित्वमपि सर्वात्मानि वासुदेवे भावमन्तरेण
नोपपश्यते । उपपद्यते चोपलक्षणत्वे । विधिप्रतिषेधाऽतिक्रमो हि

रागादिनिबन्धः । न च पुरुषोत्तमप्रवणे चेतसि रागाद्यो-
ऽवकाशं लभन्ते । अत एवाऽभाषि श्रीगुकेन—

स्वपादमूर्कं भजतः प्रियस्य

त्यक्ताऽन्यभावस्य हरिः परेषाः ।

विकर्म यच्चोत्पतितं कथश्चिद्-

धुनोति सर्वं हृदि सञ्चिविष्टः ॥ इति ।

अत्र 'त्यक्ताऽन्यभावस्य भजतः' इति कथनात्पूर्वोक्तपराऽनु-
रक्तिमत इति लब्धम् । 'विकर्म कथश्चिद्' इति कथनाद्वक्ताना-
विषयरागादिहेतुकस्य विधिप्रतिषेधव्यतिक्रमस्याऽभावः स-
चितः । तस्माद्वाव एव भक्तिः, न क्रिया । 'किंतु लाङ्गलं जीवनम्'
इतिवदुपचाराऽरुक्तिरुच्यत इत्यास्तां विस्तरः ॥ ७ ॥

ज्ञानक्रियोभयभिन्नत्वादेव तस्या अपरिमितफलत्वमित्याह—

अत एव च फलाऽनन्त्यम् ॥ ८ ॥

अत एवेति । यतः सा न क्रियात्मिका नाऽपि ज्ञानात्मिका,
ज्ञानहेतुकत्वात्, अत एव तत्फलानामापानन्यमसंख्यैयत्वं भवति ।
ज्ञानफलभूतायास्तस्या असंख्येयानि फलानि भवन्तीति यावत् ।

यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् ।

योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि ॥

सर्वं मद्वक्तियोगेन मद्वक्तो लभतेऽञ्जसा ।

स्वर्गाऽपवर्गं यद्वाक्यत्किञ्चिदपि वाञ्छति ॥

इवादिस्मृतेः क्रियारूपत्वे स्वर्गादिमात्रफलकत्वं ज्ञानरू-
पत्वे मोक्षमात्रफलकत्वं स्यात्, न सर्वफलावासिः स्यात् ।
अतः सर्वफलकत्वात्तदुभयादिभिन्नवेत्यर्थः ।

अथ वा यतो भक्तिर्न क्रिया अत एव निःश्रेयसस्याऽन्तं
न्यं अक्षयत्वं भवतीत्याह—अत एवेति । भक्तेः क्रियात्वे 'त-
द्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवाऽमुत्र पुण्यचितो लोकः
क्षीयते' इति न्यायापाते ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न स पुनरावर्तते ।

विभेदजनके ज्ञाने नाशमात्यनिकं गते ।

आत्मनो ब्रह्मणो ऽभेदमसन्तं कः करिष्यति ॥

इत्यादिवाक्यविरोधः प्रसज्जयेत ॥ ८ ॥

पूर्वोक्तमुपक्षयं समर्थयते—

तद्रतः प्रपत्तिशब्दाच्च न ज्ञानमितर-
प्रपत्तिवत् ॥ ९ ॥

तद्रत इति । तद्रतः ज्ञानवतः भक्तिरूपप्रपत्तिशब्दान्न ज्ञानं
मूरुण्यमिति सा मूरुण्येत्यतो लिङ्गविपरिणामेणाऽनुवर्तते । रागत्वेनैव
ज्ञानभेदस्य सिद्धत्वादेवं व्याख्यानम् । प्रपत्तिशब्दः

‘वहूर्ना जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते’ इत्यादिचकारा-
ज्ञानत्वाऽभावनिदानं ज्ञानाऽनन्तर्यश्रवणमपि

‘स सर्वविद्वज्ञति मां सर्वभावेन भारत’ । इति ।

एतेन मी॒ऽस्तु केवलज्ञानं भक्तिः, द्रवीभावपूर्वकं तु स्या-
दिति निरस्तम् । द्रवस्य सविषयत्वाऽभावात् । कथञ्चिद्वृत्तो
रससमकालिकतया प्रेम्यन्तर्भूतोऽपि ज्ञानं न तथा श्रुतिसृष्टिपु-
राणपर्यालोचनया तथैवाऽवगमात् । न च

महत्वद्विद्वर्तिक्स्तु स्तेहपूर्वाऽभिधीयते ।

तथैव व्यष्टयते सम्यग्जीवरूपं सुखात्मकम् ॥

इत्यनेन विरोधः; यागादौ स्वर्गादेरिवाऽधिकारिविशेषण-
तया स्ते इपूर्वत्वस्य विवक्षितत्वात् । तथा च भगवति स्ते हविशै-
षलक्षणप्रीत्यर्थं शास्त्राऽदिना माहात्म्यज्ञानं संपाद्यम् । त-
दपि भक्तिसाधनत्वाद्भक्तिरित्युच्यते । तत एव भक्तितत्फलप्र-
तिवन्धकाऽऽवरणनिवृत्तेः संभवात् । प्रपत्तिशब्दस्तत्र न प्रा-
प्यर्थकः, किन्तु भक्तिपर इत्यब्रह्मिनिगमकमाह—इतरप्रपत्तिवदि-
ति । यथा तदनन्तरं 'कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्ते ऽन्यदेवताः' इति
देवताऽन्तरप्रपत्तिनिन्दामुखेनैव स्वप्रपत्तिः स्तूयते । तत्र देवताभक्ते-
रेव प्रपत्तिशब्देन कथनम्, न तज्ज्ञानस्य न वा प्राप्तेः । 'तं तं नि-
यममास्थाय' इति स्वारस्यात् । तस्माद्बभयत्र प्रपत्तिभक्तिरेव,
तस्या एव प्रस्तावादिति सिद्धम् ।

अथ वा भक्तेसुखयत्वे दृष्टान्तमाह—इतरप्रपत्तिवदिति ।
यथा देवताऽन्तरप्रपत्तिस्तत्फलेहतुरतो मुख्या न तज्ज्ञानं, तथा
प्रकृतेऽपीति भावः । वस्तुतो माऽस्तु ज्ञानं क्रिया वा भक्तिः
भवतु च भक्तिरेव कैवल्यान्तसर्वपुमर्यहेतुः । परन्तु—

'मद्भक्त एतदिङ्गाय मद्भावायोपपश्यते'

इत्यादिवचनाऽनुसारात्कैवल्ये सा ज्ञानद्वारैव हेतुर्भविष्यति ।
अत एव कैवल्यं प्रति ज्ञानकारणत्वबोधकवाक्यानागविरोधोऽपि
भक्तयवान्तरव्यापारत्वात् ज्ञानस्य । न हि काष्टः पचतीत्युक्ते ज्वा-
क्लानामसाधनत्वमुक्तं भवति । तस्मात्साक्षात्साधनं ज्ञानं, व्यवहितं
साधनं भक्तिरिति, तत्राऽह—तद्वत् इति । 'ज्ञानवान्मा प्रपद्यते'
इति ज्ञानवतो भजनाऽर्थकप्रपत्तिशब्दाज्ञानं द्वारमिति भावः ।
आनन्दहेतौ रतिरूपायां फलभक्तौ साधनस्य ज्ञानस्य द्वारत्वा-
ज्योगात् । तत्र दृष्टान्तः इतरप्रपत्तिवदिति । यथा तत्त्वफल-
हेतौ देवताऽन्तरभक्तौ देवताऽन्तरज्ञानस्य न द्वारत्वं भक्तित

एव फललाभस्य शास्त्रतः प्रसिद्धेः । भक्तिर्तो ज्ञानश्रवणं तु साधनभक्तिपरतया नेयम् । तपेवेत्यादिश्रुत्यर्थपर्यालोचनतोऽपि भक्तिरव्यवहितसाधनं ज्ञानं व्यवहितसाधनमित्येवाऽवगतम् । तस्माद्विपरीत एव द्वारद्वारिभावो बोध्यः । ज्ञानमेव भक्तिद्वारा कैवल्यहेतुरिति । 'नान्यः पन्थाः' इत्यनेन तु न व्यापारभूताया भक्तेः साधनत्वं व्यवच्छिद्यते किन्तु कर्माऽदेः । यथा चक्षुषैव पश्यतीत्युक्ते न सम्बन्धस्य व्यवच्छेदः, किन्तु प्रमाणाऽन्तरस्येति संसेपः ॥ ९ ॥

इति श्रीनारायणतीर्थकृतायां शाण्डिल्यसूत्रदृत्तौ भक्तिचन्द्रिकायां प्रथमाऽध्यायस्य प्रथमाद्विकम् ॥

आद्विके भक्तिरुक्ताऽन्नं ज्ञानकर्माद्यनावृता ।
पराऽनुरक्तिः परमे ततो भूयो न जायते ॥

अथ द्वितीयमाहिकम् ।

एवं मोक्षं प्रत्यन्यथासिद्धायां भक्तौ निष्पितायां ज्ञानयो-
गभक्तीनामङ्गप्रधानभावविवेकाय द्वितीयाहिकस्य प्रारम्भः । त-
व्राऽपि गौणमुख्यभक्त्योर्मध्ये परभक्तेरेव प्रधानत्वज्ञापनाय प्र-
दृत्तमिदमादिमं सूत्रम् ।

सा मुख्येतराऽपेक्षितत्वात् ॥ ३ ॥

सा मुख्येति । आहिकाऽन्तरारम्भे तस्या एव पुनः स्मर-
णाप-सेति । एतेन तदादीनां प्रकान्तपरामर्शित्वनियमो ज्ञापितः ।
सा पराऽनुरक्तिरूपा भक्तिः मुख्या प्रधानम् । कुतः, इतराऽपे-
क्षितत्वात् । इतरैरात्मज्ञानयोगगौणभक्तिभिः स्वोपकार्यतयाऽपेक्षि-
तत्वादित्पर्यः । छान्दोग्ये 'यो वै भूमा तत्सुखम्' इत्याद्युपकम्या-
ऽस्मनायते—'आत्मैवेदं सर्वमिति । स वा एष एवं पश्यन्नेवं
यन्वान एवं विजानश्चात्मरतिरात्मकीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स
स्वराह भवति'इत्यत्र पश्यन्निति सिद्धत्वेन कुदन्तनिर्दिष्टदर्शनोत्तर-
भाविन्या रतेरेव भवतीति साध्यत्वेन निर्दिष्टायाः स्वाराज्यफ-
लत्वोक्त्वा मुख्यत्वज्ञापनादिति भावः । अत एव मनुरपि
यस्यल्ला प्राकृतं मोहं नित्यमात्मरतिर्मुनिः ।
सर्वभूतात्मभूतात्मा ।

इत्यात्मरते प्राधान्यमाह ॥ १ ॥

नन्वात्मरतमधिकारिविशेषणम् । तथा च य आत्मरतः

स एवं पश्यन्नित्यन्वयोऽस्तु । तथा च न रतेः प्राप्यन्यम् ।
तत्राऽस्तु—

प्रकरणात् ॥ २ ॥

प्रकरणादिति । प्रकरणं भवति रतेरेव आत्मानन्दादिफल-
त्वात् । रतित एवानन्दस्य लोके दर्शनात् । तस्मात्प्रकरणस्थं
दर्शनमङ्गमेव यथाभिक्रामं जुहोतीत्यादौ प्रकरणादभिक्रमणं
प्रयाजायङ्गम् । सिद्धसाध्यसमभिव्यवहारे सिद्धं साध्यायोप-
कल्पत इति न्यायेनाऽश्वन्सुखीत्यादौ चाशनं तृप्तिविति
भावः ॥ २ ॥

ननु 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्यादिवाक्यानुसारादुदाहृत-
वाक्येऽपि ज्ञानस्य दर्शनरूपस्य हेतुत्वं कल्पनीयम् । 'ज्ञान-
वान्मां प्रपद्यते' इत्यादौ तु परोक्षज्ञानमर्थं इत्याशङ्कामनुभाष्य
दूषयति—

दर्शनफलमिति चेन्न तेन व्यवधानात् ॥ ३ ॥

दर्शनफलमिति चेन्निति । साक्षात्काररूपदर्शनस्यैव फलं
स्वाराज्यलक्षणममृतत्वमिति चेन्न । कुतः, तेन तच्छब्देन व्यव-
धानात् । स स्वराद् भवतीत्यत्र स इति तच्छब्देन सञ्जिकृष्टा-
त्परतिरेवोपस्थाप्यते न विप्रकृष्टः पश्यन्निति व्यवहितोपस्थि-
तौ कारणाऽभावाद् । न च प्रकरणमेव कारणम्, अन्योन्या-
श्रयात् ॥ ३ ॥

लौकिकाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामपि ज्ञानं भक्तेरङ्गमित्याह—

दृष्टव्याच्च ॥ ४ ॥

दृष्टव्यादिति । तरुणीसौन्दर्यज्ञानस्य तरुणीविषयकाऽनु-
रागं प्रति हेतुताया अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निश्चितत्वादित्यर्थः ।

अतः सिद्धं ज्ञानं भक्तेरङ्गमेव । दृष्टच्च प्रकृतेऽपि निष्करुण-
त्वाल्पमहिमत्वामियत्वादिज्ञानं यनोपालिन्यकारणम् । कारण्या-
मप्तिहृतैश्चर्यभक्तवात्सल्यादिमाहात्म्यज्ञानच्च मालिन्यनिरासे
कारणम् । ततश्च परा भक्तिरिति च । तस्माज्ञानं दृष्टेपकार-
मङ्गमेव, न प्रधानम् । एतत्सर्वमभिप्रेत्वैव भगवतोक्तम्—

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तज्जिष्ठास्तत्पराक्रमाः ।

गच्छन्त्यपुनरार्द्धार्त्तं ज्ञाननिर्धूतकल्पमाः ॥ इति ।

तज्जिष्ठतत्परायणत्वं प्रेमाधिक्यविषयं मन्तव्यम् ।

ननु माहात्म्यज्ञानं नानुरागजनकं, तद्विनापि पुत्रा-
दावनुरागदर्शनादिति चेत्त । तृणारणिमणिन्यायेन तत्समा-
धानात् । ननु तथाऽप्यन्वयव्यभिचारो द्वार्वारः । केषाच्चित्पा-
मराणां भगवद्गुणगणं श्रुत्वामपि भक्त्यनुदयादिति चेत्त ।
मत्सराऽदिप्रतिबन्धेन कार्यानुदयेऽपि कारणस्य स्वरूपयोग्य-
त्वाऽनपायात् । न हि प्रतिबन्धकमण्यादिसमवधाने तृणादिक-
मद्दहतोऽप्यग्रेदाहशक्तिर्विरुद्धते इति दिक् ।

स्यादेतत् । तथाऽपि निर्गुणे परमात्मनि कर्थं भक्तिः
स्यात् । न च आनन्दादयस्तस्य गुणाः तेषां स्वरूपत्वाभ्युपग-
मात् । न ज्ञामेद गुणगुणिभावः सम्पवतीति चेत्त । अभेदेऽप्य-

हिकुण्डलादिवद् गुणगुणिभावस्य वेदान्ते व्युत्पादनात् । स
चायं सगुणवादो निर्गुणत्वे विश्वाम्यतीति नाद्वैतसिद्धान्त-
भङ्गोऽपीत्यास्तां विस्तरः ॥ ४ ॥

एतेन निर्गुणे भक्तिर्न संभवति उपायाभावाद्, गुणकर्म-
श्रवणादयो शुपायाः सगुणा एव संभवन्ति, शुद्धे गुणकर्म-
विरहादिति निरस्तम् । अन्तःकरणवृत्तेवाद्याकारतानिवृत्तेरेव
तदुपायत्वाच् । वाद्याकारतानिवृत्तिश्च केषाच्चिर्द्वौतश्रवणा-
दिव्रयाभ्यासेनातिक्रेशाद् केषाच्चिर्द्वगवच्चरणाम्भोजकथामृत-
पानतारतम्पासादितपरिपाकातिशयसगुणभक्तिर्तो भगवदनुग्र-
हेणाऽनायासेनैव । तत्र यदा सगुणभक्तिः परां काष्टामधितिष्ठुति
तदा मनः प्रागेव विस्मृत्याचिलवायां चरणाम्बुजमात्रालम्बन-
वृत्तिकमास्वदातिशयान्मदिरामदान्धो वास इव गुणानपि वि-
स्मरति, अनुभवति तु सच्चिदानन्दैकरूपमिति । तस्मान्नोपाया-
भावः । अतो भक्तिः संभवतीति सिद्धम् । ज्ञानभक्तयोः साध्य-
साधनभावपर्यालोचनेन भक्तौ ज्ञानस्याङ्गत्वेऽपि भक्तिफलो-
पकारकत्वरूपं भक्तिशेषत्वं नास्ति । भक्तेन्द्रियेष्वप्रधानत्वादित्य-
भिप्रायेणाऽऽह—

अत एव तद्वावाह्यवीनाम् ॥ ५ ॥

अत एवेति । फलमिति शेषः । यतो भक्तिः सर्वनिरपे-
क्षानन्तफला ज्ञानादिकं भक्तेन फलोपकार्यङ्गम् । अत एव
तद्वावाह्यवद्विषयकमेमात्रतो वल्लवीनां गोपीप्रभृतीनां तत्पा-
सिरूपा मुक्तिरित्यर्थः । तदुक्तम्—

केमाः स्त्रियो वनचरीर्व्यभिचारदृष्टाः
 कृष्णे क चैव परमात्मनि रूढभावः ।
 नन्दीश्वरो तु भजते विद्विषोऽपि साक्षा-
 च्छ्रेयस्तनोत्यगदराज इवोपयुक्तः ॥
 तस्माद्वारधाधादनववहतकुलेनापि कर्मसिद्धिवत्तासां ज्ञान-
 बाधेऽपि भक्तित एव फलसिद्धिरिति सिद्धम् ।

पञ्चादिपुराणे—

‘त्रैलोक्ये के भवद्भक्ताः के त्वां जानन्ति मर्मणि’ इत्य-
 जुनप्रभे ।

न मां जानन्ति मुनयो योगिनश्च कथश्चन ।
 न च रुद्रादयो देवा यथा गोप्यो विदन्ति माम् ॥
 मन्माहात्म्यं मत्सपर्या मच्छ्रद्धां मन्मनोगतिम् ।
 गोप्य एव हि जानन्ति नाऽन्यो जानाति मर्मणि ॥
 वेदान्तिनोऽपि मुनयो न मां जानन्ति तच्चतः ।
 यथा ता गोपसुदृशी मम जानन्ति वैभवम् ॥
 अहमेव परं रूपं नाऽन्ये जानन्ति कैचन ।
 गोप्य एव हि जानन्ति मद्भूपं मत्कियादिकम् ॥

इति बलवीनामपि ज्ञानं स्मर्यते तच्छ्रुत्यवतारगोपीनां,
 न सर्वासाम् । विविधपुराणवाक्यपर्यालोचनतस्तथैवाऽवग-
 यात् । प्रेम्णश्च ज्ञानिमते ज्ञानस्येव वैजात्यमन्तर्भव्यैव कैवल्यं
 प्रति हेतुता । तेन ज्ञानस्य मनोनाशादिकं प्रतीव तदगुण-
 ज्ञानजन्म्यतदनुरागस्य तच्चिन्तनपरम्परारूपनिदिध्यासनं प्रति
 हेतुत्वेऽपि न हानिः, अविद्यानिवृत्तिसमकालिकरतेरेव सकल-
 साधनसाध्याया ब्रह्मावासिहेतुत्वाभ्युपगमादित्यास्तां विस्तरः॥५॥

ननु 'श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेदि' 'भक्त्या मामभिजानाति' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्भक्तेज्ञानसाधनत्वमात्रमवगम्यते न कैवल्यफलत्वं किन्तु ज्ञानस्यैव तदित्याशङ्कामनुभाष्य निषेधति-

भक्त्या जानातीति चेन्नाऽभिज्ञया
साहाय्यात् ॥ ६ ॥

भक्त्या जानातीति चेन्नेति । भक्त्या जानासेव केवलं न तु मुनिमाप्नोति किन्तु ज्ञानादेवेति चेन्न । कुतः, अभिज्ञया अनुरागस्फूर्तिपूर्वकस्फूर्तिद्वारा परभक्त्युपकारादित्यर्थः । तथा च—

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ।

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ इति ।

भगवद्वाक्यस्याऽयमर्थः—भक्त्या साधनभक्त्या श्रवणादिक्या मामभिजानातीति न तत्त्वज्ञानोक्तिः, तत्त्वतो ज्ञात्वेति वैयर्थ्यर्थापत्तेः । किन्तु अभीत्याभिमुख्यमनुराग उच्यते, जानातीति स्फूर्तिः । अनुरागेण मामनुभवतीत्यर्थः । स्फूर्तेविषयभूतां सूर्तिमाह—यावानिति । लीलाविग्रहोपहित इत्यर्थः । कथं स्फूर्तेविषयता, तत्राऽह—यश्चास्मि तत्त्वत इति । आनन्दरूप इत्यर्थः । ततो मदनुरागस्परणमाहात्म्यान्मां भगवन्तं सर्वकल्याणगुणपूर्णं तत्त्वतो ज्ञात्वाऽशेषविषयतः साक्षात्कृत्यैतत्त्वात्मेषु ज्ञानफलत्वेन प्रसिद्धं प्रेम भवति यत इतराऽभानम् । अनन्तरं तादृशप्रेमाऽव्यवहितं विशते मां प्रामोति । 'पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया' इत्युक्तेरिति भावः । तथा चेदं पर्यवसितम्—'भक्त्या सञ्जातया भक्त्या विभ्रत्युत्पुलकां तनुम्' इसा-

दिना साधनभक्तिपरभक्त्योर्यः साध्यसाधनभावोऽवगम्यते, स न साक्षात् किन्तु साधनभक्त्या भगवदनुरागेण, भगवत्स्फूर्तिं तो भगवदनुग्रहाद्वगवत्स्वरूपज्ञानात्प्रवृद्धितस्तन्मात्रनिष्ठादिभूमितश्वरमं प्रेमेत्येवं साधनभक्तिर्ज्ञानस्याङ्गम् । ज्ञानन्तु भक्तेरक्षमित्यास्तां विस्तरः ।

परे तु भक्त्या निदिध्यासनात्मिकया ज्ञाननिष्ठया पामद्वितीयमात्मानमभिजानाति साक्षात्करोति । यावान्विषुर्नित्यश्च यश्च परिपूर्णसत्यज्ञानानन्दघनः सदा विध्वस्तसर्वोपाधिरखण्डैकरस एकस्तावनं मां विजानाति । मामेव तत्त्वतो ज्ञात्वा 'अहमस्म्यखण्डाऽद्वितीयं ब्रह्म'हति साक्षात्कृत्य विशेषे अज्ञानतत्कार्यनिवृत्तौ सर्वोपाधिशून्यतया मदूप एव भवति । तदनन्तरं बलवत्प्रारब्धकर्मसोगेन देहपाताऽनन्तरं, न तु ज्ञानाऽनन्तरमेव, त्वाप्रत्ययेनैव तल्लाभे तदनन्तरमित्यस्य वैयर्थ्याऽपातात् ।

तच्चिन्त्यम् । 'तत्त्वतोऽभिजानाति, ततस्तदनन्तरं विशेषे' इत्यनेनैव तल्लाभे ज्ञात्वेत्यस्य वैयर्थ्याऽपातात् ।

ब्रह्मभूतः प्रसज्ञात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥

इत्यनेन विरोधप्रसङ्गाच । अत्र वाक्यार्थपर्यालोचनतो भक्तेर्ज्ञानफलत्वलाभात् ॥ ६ ॥

'ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः'इत्यादिना ज्ञानस्य, 'येवैव वृणुते तेन लभ्यः' इत्यादिना भक्तेर्ज्ञानफलत्वश्रवणात्त्रैकतरस्यैव द्वारत्वमित्याद्यर्थे विशेषनिर्णायिकाऽभावाच तयोर्विकल्प एवाऽस्त्वति शङ्कामितदेशेन निराकरोति—

एतेन विकल्पोऽपि प्रत्युक्तः ॥ ७ ॥

एतेनेति । एतेन उक्तप्रमाणैर्युक्तिभिश्च ज्ञानस्याङ्गत्वनिर्णयेन ज्ञानभक्त्योरेत्र विकल्पपक्षः अपिना दर्शपूर्णमासवत्समुच्चयश्च निराकृत इति मन्तव्यम् । न हाङ्गाऽङ्गिनोरेकत्र विकल्पः संभवति, भिन्नवाक्योपाचत्वेऽपि पृथगेकार्थत्वाभावात् । नापि समुच्चयः, एकप्रयोगविधिविषयत्वेऽपि दर्शपूर्णमासयोरिव तुल्यः प्रधानतयाऽहेतुत्वात् ।

ननु ज्ञानभक्त्योर्भिन्नाधिकारिकत्वात्कथमङ्गाङ्गिभावः । तथा हि—‘ब्राह्मणो निर्वेदमायान् शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः’ इत्यादिना वैराग्यशमाद्युपेतं प्रत्येव श्रवणादिविधानाद्विरक्तः एव शान्त्यादिगुणवान् श्रवणादिसाध्ये तत्त्वज्ञानेऽधिकारी यथा राजा राजसूयेनेति वचनाद्राजसूये राजैव । भक्तौ तु ‘न निर्विज्ञो नातिसक्तः’ इत्यादिवचनात्सकलोऽपि जनः सकलतद्वृणशून्योऽपि तथा दर्शनात् । तस्माच्चाङ्गाङ्गिभावः । किन्तु मुक्तौ पार्गद्वयमुद्भिद्वलभिदादिवद्विभवाक्योपाचत्वे सति तुल्यार्थत्वाद्वैकलिपकमेव ।

अत एव बृहदारण्यके ‘येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्याम्’ ‘यदेव भगवान्वेत्य तदेव मे ब्रूहि’ इति मैत्रेया मोक्षसाधनमेष्टने ‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः’ इति ज्ञानस्य मोक्षसाधनतावोधकं याङ्गवत्क्यस्य प्रतिवचनम् । गोपालतापन्यां तु ‘यो यो ध्यायति रसति भजति सोऽमृतत्वमेति’ इत्युपक्रम्य किं तद्रूपमिति ध्येयप्रश्नपूर्वकं ‘गोपवेषमभावं तरुणं कल्पद्रुपाश्रितं तदिह इक्षोका भवन्ति ।

सत्पुण्डरीकनयने मेघामं वैद्युताम्बरम् ।
द्विभुजं ज्ञानमुद्राढयं वनमालिनमीश्वरम् ॥
गोपगोपीगवाचीतं सुरद्वमलताश्रयम् ।—
चिन्तयंश्वेतसा कृष्णं गुरुको भवति संस्तुतेः ॥

इति वाक्यं गौणमुख्यमेदभिन्नाया भक्तेष्वेक्षसाधनतावोधकमिति ज्ञानभक्त्योरुक्तयुक्त्या । विकल्पेन मोक्षसाधनत्वं भक्तिश्वकारैः सिद्धान्तिमिति चेत् । अत्र वदन्ति—
यद्यपि विकल्प उचितस्तथाऽपि सूत्रकृता न स आहृतः तस्याशृष्टिधोषदुष्टत्वात् । न चोभयकारणतावोधकवाक्यादावावैश्यकः उक्तप्रकाराङ्गाङ्गिभावेनाऽप्युपपत्तेः । न च भिन्नाऽधिकारिकत्वादङ्गाङ्गिभावाभावः, वैजासं प्रवेश्यै ज्ञानानुरागयोर्हेतुहेतुमन्द्रावायत्र तावशज्ञानतो भक्तिस्तत्र ज्ञानभक्त्योरेकाधिकारिकत्वेनाङ्गाङ्गिभावसंभवात् । अत एव सर्वत्र ज्ञानाऽनावश्यकर्त्तव्यति सूत्रकारः ॥ ७ ॥

अथ प्रसङ्गात्परम्परया परभक्तसंयोगिनीमपरभक्तिमन्याह—

देवभक्तिरितरस्मिन्साहचर्यात् ॥ ८ ॥

देवेति । ‘देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मापषि’
इत्यत्र सूच्यमाना देवभक्तिरितरस्मिन् ईश्वरभिन्नविषयिणी, मद्भक्ता इतीश्वरभक्तिसहपाठात् । अन्यथा पौनस्त्वापत्तिरिति भावः ।

यत्तु—

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ज्ञार्थाः प्रकाशन्ते महाऽस्त्मनः ॥

इत्यादिश्रुत्या गुरुभक्तिसमतया देवभक्तेज्ञानसाधनत्वमेव
श्रूयते तस्य का गतिस्तत्राह-देवेति । अत्र देवभक्तिः परमे-
श्वरेतरस्मिन्पार्षदे देवे मन्त्रव्या । पुराणे तन्त्रे च हनुमदाद्या-
राधनं विना श्रीरामाद्याराधनस्य विपरीतफलत्वकथनात् । कि-
मर्येयं कल्पना, तत्राह—साहचर्यादिति । गुरुभक्तिसाहचर्यादि-
त्यर्थः । साहचर्यं हि नामृतफलायां भक्तौ घटते, तत्स्थात् । यथैव
गुरुभक्तिः शुभत्वाज्ञानफलाय, तथैव पार्षदभक्तिरपीति ।

तत्र रमणीयम् । परमार्थप्रकाशकगुरुभक्तिसादृश्यप्रतियो-
गिभक्तिविषयस्य परदेवतात्मौचित्यात्, निरङ्गुशस्येश्वरमा-
त्रवृत्तेदेवशब्दार्थस्य परित्यागानौचित्याच्च । साहचर्यादुलूकश-
ब्दवदिति भाष्यकारवचनं, तस्यायमर्थः—यथा काकादिश-
ब्दसहपठित उलूकशब्दस्तद्द्विज्ञपक्षिपर इति ॥ ८ ॥

ननु यथा 'आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः' इत्याद्या आत्मदर्शनकर्त-
व्यतावोधिकाः श्रुतय उपलभ्यन्ते, न तथा भक्तिवोधिकास्त-
त्राह—

भक्तिः प्रमेया श्रुतिभ्यः ॥ ९ ॥

भक्तिः प्रमेयेति । 'तमु स्तोतारः पूर्व्यं यथा विद ऋतस्य
गर्भं जनुषापिर्पत्तन । अस्य जानन्तो नाम चिद्रिवक्तन महस्ते
विष्णो सुपाति भजामहे' इत्यादिश्रुतिभ्यो ज्ञातव्येत्यर्थः । श्रुते-
र्यमर्थः । तं प्रसिद्धम् । उ इत्यनर्थको निपात । स्तोतारः स्तु-
ध्वम् । पूर्व्यं जगत्कारणम् । यथाविद । गुणानामानन्त्येऽपि
स्वमतिपरिणामावधि इत्पर्थः । ऋतस्य वेदान्तवाक्यस्य । गर्भं प्र-
तिपाद्यम् । स्तुतेः फलमाह—जनुषापिर्पत्तनेति । जन्म पूर्यता-
मिति वक्तव्ये कर्मकर्तृपयोगे तनप्रत्ययः । कारणत्वनिर्देशश्च

छान्दसः । जन्मसमाप्तिः फलमिति भावः । स्तुत्यसम्भवे अस्य परमात्मनो नाम चिन्नामापि विवक्तन वदते ति । एवं पराम् साधनभक्तानुपदिश्य श्रुतयः स्वस्वरूपज्ञानूचुः—एते फलभक्तश्चर्यं भजन्तु मा वा वयं तु स्वरूपज्ञास्ते तत्र महस्तेजो भाषिः शक्तिभिर्गच्छति नानाविधिं रामकृष्णादिरूपं ज्ञायत इत्यमिप्रेत्य गायत्र्यामुक्तं भक्तानुग्राहकं—सुमतिं सर्वसाक्षिरूपं सचिदानन्दविग्रहं गुणातीतं भजामहे प्रेमलक्षणां सर्वां कुर्मः । ‘त्वयि कृतसौहृदाः खलु पतन्ति न ये विमुखाः’ इत्यादिनाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रेमण एव पुर्मर्थसाधनत्वकथनात् । अत्र च ‘तमु स्तोतार’ इत्युपक्रमात् ‘भजामहे’ इत्युपसंहारात् द्रादशविधायाः फलभक्तेनविधायाः साधनभक्तेश्च कर्तव्यत्वमवगतम् । तथा च नवविधायाः वाक्यान्तरतोऽपि तदवगम्यते । तथा हि—

तत्र श्रवणे कीर्तने सर्वस्य स्वीयस्य भगवदर्पणे च श्रुतिः—‘यः पूर्वार्थं वेष्टसे नवीयसे सुमज्जानये विष्णवे ददाशति । यो जातमस्य महतो महि ब्रवत्सेदु श्रवोभिर्युज्यं चिदस्यसत् ।’

अस्यार्थः—पुरुषः पूर्वार्थं कारणाय वेष्टसे कर्त्ते नवीयसे नियन्त्रूतनाय सुमज्जानये सुमतीं श्रीर्जाया यस्य तस्मै विष्णवे ददाशति ददाति अर्पयति । अविशेषात्सर्वदेहादि । यो जातं जन्म उपलक्षणमेतत् । महतो महि श्रेष्ठम् । अस्य विष्णौः ब्रयत् ब्रूयात् स इति उनियतौ अवधारणार्थौ प्राप्नुयादेवेति युज्यं चित् गन्तव्यं उत्तमं पदं अभ्यसत् प्राप्नुयात् श्रवोभिः श्रवणैः जन्मगुणकर्मणां द्वा सुपर्णा इति मन्त्रवर्णात् युज्यं चित्स्वरूपं परमात्मानं अभि आभिमुख्येनाऽनुरागेण अभेदेन वा असत् प्राप्नुयादिति ॥ १ ॥

अथ स्परणे कीर्तने च श्रुतिः—‘विचक्रमे पृथिवीमेष एतां

क्षेत्राय विष्णुर्मनुषे दशस्यत् । ध्रुवासो अस्य कीर्यो जनास
उरुक्षितिं सुजनिमा चकार् ।

अस्यार्थः—अस्य विष्णुः एतां पृथिवीं लोकत्रयं मनुषे स्व-
स्मरणशीलाय भक्ताय देवगणाय क्षेत्राय निवासाय दशस्यत्
अमुरेरभ्योऽपहृत्य दाशद विचक्रमे विक्रान्तवान् वामनावतारे
द्वैः स्तुत इति कृत्वाऽपि तेभ्यस्त्वैलोक्यं दत्तवानित्याह—ध्रुवास
इति । कीरयः कीर्तनशीलाः उरुक्षितिं महानं निवासिनं सुजनि-
मा सुजन्म कृष्णावतारैश्वकार । अनेन भगवतो भक्तवत्सलता
सूच्यते तदा पुराणवचसां समूलत्वम् ॥ २ ॥

अथ पादसेवने श्रुतिः—‘यस्य त्री पूर्णा मधुना पदान्य-
क्षीयमाणा स्वधया वदन्ति । य उ त्रिधातु पृथिवीमुत धामेको
दाधार भुवनानि विश्वा’ ।

अस्यार्थः—यस्य विष्णोः त्रीणि मधुना पूर्णा पूर्णानि आन-
न्दरूपाणीत्यर्थः । त्रिस्त्वं पादप्रसेपत्रित्वात् । अक्षीयमाणा पाद-
प्रसेपणे अक्षीणानि पदानि स्वधयाऽन्नेन उपलक्षणमेतत् सर्वफ-
लेन मदन्ति मादयन्ति हर्षयन्ति तदाश्रितजनानिति भाष्यकारै-
र्थ्याख्यातम् । यः त्रिधातु त्रिप्रकारं पृथिवी उत द्यां किं बहू-
क्त्या विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि एको दाधार
दधारेति ॥ ३ ॥

अथ विष्णुसंपदानकदाने पूजने परिचरणे च श्रुतिः—‘न-
मर्तो दयते सनिष्यन् यो विष्णव उरुगायाय दाशद । प्रयः
सत्राचा मनसा यजात एतावन्तं नर्यमाविवासात्’ ।

अस्यार्थः । यो मर्तो मर्त्यो उरुगायाय बहुभिः कीर्त्यमानाय
विष्णवे दाशत् दद्यात् यः सत्राचा समीचीनेन मनसा प्रयजते

भगवन्तमर्चयतीत्यर्थः । स सः निष्यन् फलमिच्छन् त् क्षिप्रं दयते प्राप्नोति । अविशेषात्सर्वं प्राप्नोतीत्यर्थः । तत एतावन्तं महान्तं नर्यं नरेषु हितं विष्णुं आविवासात् वन्दनादिभक्त्या परिचेरदित्यर्थः । अनेन श्रवणकीर्तनादीनां सर्वेषां परिग्रहः ॥४॥

अथ दास्ये श्रुतिः—‘विर्देवः पृथिवीमेष एतां विचक्रमे शतर्चसम् महित्वा । प्रविष्णुरस्तु तवसस्तवीयान् त्वेषं त्वस्य स्थविरस्य नाम’ ।

अस्यार्थः—एष देवः शतर्चिषं शतं कुर्वीषि यस्याः एतां पृथिवीं त्रीलोकानित्यर्थः । महित्वा महित्वे विर्विचक्रमे विक्रान्तवानिति । सोऽयं विष्णुः प्रास्तु प्रभुरस्तु स्वामी भवत्वस्माकम् । एको दाभुवनानि विश्वा’ इति वचनात्, स्वामिन् एव स्वामित्वस्यापार्थनीयत्वादासा वर्यं भवामेति तात्पर्याल्लभ्यते । तवसस्तवीयान् महतो महीयानित्यर्थः । किमिति तस्य दास्यं प्रार्थयते तत्राह-हि यस्मादस्य स्थविरस्य पुराणपुरुषस्य नाम त्वेषं दीमं महत् । महतो हि दास्यमाशास्यं लोकानाम् । अनेन हेतुमन्निगदेन विष्णोर्दास्यमेव प्रार्थयतेऽस्मिन्मन्त्रे । अन्यथा स स्वामी अस्तु यतोऽस्य नाम महदित्यसम्बद्धं स्यात् । अस्माकं तदास्यमस्तु यतोऽस्य नाम महदिति तु युक्तम् ॥५॥

अथ विष्णोश्वरणोदकग्रहणे सख्ये च श्रुतिः—‘तदस्य प्रियमभि पाथो अश्या नरो यत्र देवयतो मदनिति । उरुक्रमस्य स हि वन्धुरित्या विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः ।’

अस्यार्थः—अभिप्रियं रुच्यं तत्पाथः अस्यां पिवेयम् । तत्किं तदाह-यत अस्य विष्णोः परमे पदे मध्वः मधुरस्य उत्सः निष्यन्दो वर्तते यत्र पाथसि पाने वा नरो नराः देवयतः

देवं विष्णुं प्राप्तुमिच्छन्ते मदन्ति स हि पुरुषः इत्था इत्थं पानप्रकारेण उरुक्रमस्य विष्णोः बन्धुः सुहृत् वलक्भ इत्यर्थः । अथवा-सः इत्थं उरुक्रमस्य विष्णोः बन्धुः सखा भवेयमिति तदनेन सख्यं निर्दिश्यते । अस्यैव मन्त्रस्याऽर्थान्तर-व्याख्यानेऽपि नेदं व्याख्यानमसमर्थमिति भवत्येव विष्णोश्चरणोदक्ग्रहणे सख्ये च लिङ्गम् ॥ ६ ॥

अथ भगवदेकशरणतयाऽवस्थानात्मकात्मनिवेदने श्रुतिः—
 ‘यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्राहिणोति तस्मै । तं
 ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुवै शरणमहं प्रपद्ये ।’

अस्यार्थः—अहं शरणं प्रपद्य इति शरणप्रपदनं भगवदेक-
शरणतयाऽवस्थानं आत्मनिवेदनभक्तिरभिधीयते । मुमुक्षुरिति
तस्या मोक्षफलकत्वम् । तच्च ज्ञानद्वारारेति दर्शयति । आत्मवृद्धि-
प्रकाशं आत्मनां जीवानां बुद्धेः प्रकाशयितांरं तत्त्वज्ञानप्रदमि-
त्यर्थः । देवं योतनात्मकं तस्यैव सामर्थ्याऽतिशयमाह—यो ब्र-
ह्माणमित्यादि । यद्वा, प्रपद्य इत्यत्र तकारलोपः छान्दसः ।
प्रपद्येतेत्यर्थः । अहं शब्दः किन्तु अहंकारोपहितजीवाऽभिधा-
नमित्यास्तां विस्तरः ॥ ७ ॥

अथ श्रवणकीर्तनादिसामान्यसेवने श्रुतिः—‘प्रविष्ट्वे शूष्मेतु मन्म गिरिक्षित उरुगायाय वृष्णे । य इदं दीर्घं प्रथतं सधस्थमेको विममेव विभिरित्पदेभिः ।’

अस्यार्थः-प्रकर्षेण शूर्व बलं एते आयातु मन्म महत् कि-
मर्थं विष्णवं विष्णुं सेवितुं गिरिक्षिते वाचि तिष्ठते, कस्यां
वाचि तिष्ठते इत्यपेक्षायां उरुगायायेति सन्निधानात् यत्रैनं
गायन्ति तस्यां वाचि विशेषेण तिष्ठत इति लभ्यते । ततश्च
‘मद्भक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद’

इतिस्मृतिमूलमेतत् । अतश्चाऽवश्यं ते सेवनीया इत्यर्थः ।
महत्वाऽतिशयमाह । य इदं दीर्घं प्रयतं नियतं सधस्यं
स्थानं लोकत्रयं त्रिभिः पदेभिः एकं इत एव विमपे विक्रान्त-
वानिति ॥ ८ ॥

अपि च वेदार्थः सूक्ष्मो भवति । अतः पुराणेतिहासदर्शनेन
जीवैर्निर्धार्यः । पुराणादिकं तु भक्तेरेव प्राधान्यं वक्ति, इत्यभि-
प्रेत्याह—

पुराणेतिहासाभ्याश्चेति ॥ १० ॥

पुराणं भागवतादि, इतिहासः महाभारतादि, तात्त्वामपि
भक्तिः प्रमेयेति । पूर्वसूत्रस्थपदाऽनुष्ठानो ज्ञातव्यः । चकारौ
भक्तौ प्रमाणाऽन्तरसमुच्चयार्थः । तथा च भागवते—

तस्मादेकेन मनसा भगवान्सात्वतां पतिः ।

श्रोतव्यः कीर्तिव्यश्च ध्येयः पूज्यश्च नित्यदा ॥ इति ।

महाभारते—

क्रियतां पद्मचः शिष्याः सैव्यतां हरिरीक्ष्वरः ।

गीयतां वेदशब्दैश्च पूज्यतां च यथाविधि ॥

इति पुराणेतिहासाभ्याम् । एतमन्यान्यपि द्रष्टव्यानि । अत्र
स्मृतिभ्य इति विहाय पुराणेतिहासाभ्यामिति कथनं तु कर्मार्थ-
कमन्वादिस्मृतिभ्योऽपि मारतभागवतादीनामाधिक्यज्ञापनाय
वेदोपबृहणत्वात् । अत एव ।

विभेदस्वप्नश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यति ।

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृहं येत ॥ इत्यादि ।

इतिहासपुराणानां प्रायो भक्तिपरत्वात्सर्वोपि वेदो भगव-

ज्ञक्तितात्पर्यक् इति गम्यते इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १० ॥

शिष्टाचारादपि तथेत्यभिप्रेत्याह—

पृथुध्रुवप्रह्लादाऽम्बरीषशुकसनकनारदभज-
नाचाराच्च ॥ ११ ॥

पृथुध्रुवेति । तत्र पृथोर्भजनाचारो यथा श्रीभागवते—

न कामये नाथ तदप्यहं कचि—

न यत्र युष्मच्चरणाऽम्बुजासवः ।

महत्तमाऽन्तर्हृदयान्मुखच्युतो

विघत्स्व कर्णाऽयुतपेष मे वरः ॥

ध्रुवस्य यथा तत्रैव—

या निर्वृतिस्तनुभृतां तव पादपद्म-

भ्यानाद्भवेज्जनकथाश्रवणेन वा स्यात् ।

सा ब्रह्मणि स्वमाहिमन्यपि नाथ मा भू—

त्किं त्वन्तकासिलुलितात्पततां विमानात् ॥

अहो वत मामानात्म्यं मन्दभाग्यस्य पश्यत ।

भवच्छिदः पादमूलं गत्वाऽपाचे यदन्तवत् ॥

प्रह्लादस्य यथा तत्रैव—

यस्मात्प्रियाऽभियवियोगसंयोगजन्म-

शोकाभिना सकलयोनिषु दशमानः ।

दुःखौषधं तदपि दुःखमतद्वियाऽहं

भूपन भ्रमापि वद मे तव दास्ययोगम् ॥

अम्बरीषस्य यथा तत्रैव—

वासुदेवे भगवति तद्दक्षेषु च साधुषु ।

प्राप्तो भावं परं विशं येनेदं क्षोष्टवत्समूहम् ॥

स वै मनः कृष्णपदारविन्दयो—

वैचांसि वैकृष्णगुणाऽनुवर्णने ।

करौ हरेऽन्दिरमार्जनादिषु

श्रुतिं चकाराऽच्युतसत्कथोदये ॥ इत्यादि ।

शुक्रस्य यथा तत्रैव—

इत्थं स्म पृष्ठः स तु वादरायाणि—

स्तत्स्पारिताऽनन्तहृताऽस्तिलेन्द्रियः ।

कृच्छ्रात्पुर्नलब्धवहिर्दिशः शानैः

प्रयाह तं भागवतोच्चमौच्चमम् ॥

सनकस्य यथा तत्रैव—

कामं भवः स्वदृजिनैर्विरेषु नः स्या—

चेतोऽलिवद्यदनु ते पदपो रमेत ।

वाचस्तु नस्तुलसिवद्यादि तेऽहिंशेषोभाः

पूर्येत ते गुणगणैर्यदि कर्णरन्त्रः ॥

नारदस्य यथा तत्रैव—

तत्राऽन्वर्हं कृष्णकथाः प्रगायता—

मनुग्रहेणाऽशृणवं मनोहराः ।

ताः श्रद्धया मेऽनु सर्वं विशृणवतः

प्रियश्रवस्यङ्गं ममाऽभवद्रतिः ॥

उपलक्षणमेतत् स्वयभुशम्भुकुमारकपिलमनुजनकभीष्म-
वलियमप्रभृतीनाम् । तत्र ब्रह्मणो यथा तत्रैव—

तावद्वयं द्रविणदेहसुहृष्टिमित्तं

शोकः स्पृहा परिभवो विपुलश्च लोभः ।

तावन्मेमसदवग्रह आर्तिमूलं

यावन्न तेऽद्विष्टमयं प्रवृणीत लोकः ॥

शम्भोर्यथाऽन्यत्र—

रकारादीनि नामानि श्रृण्वतो मम पार्वति ।

मनः प्रसन्नतामेति समनामाऽभिशङ्क्या ॥

यथा वा तत्रैव—

नारायणपराः सर्वे न कुतथन विभ्यति ।

स्वर्गोऽपवर्गेनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः ॥

अथाऽनघाङ्गेस्तव कीर्तिर्थयो—

रन्तर्बहिः स्नानविधृतपाप्मनाम् ।

भूतेष्वनुक्रोशसुसत्त्वशीलिनां

स्यात्सङ्गमोऽनुग्रह एष नस्तव ॥ इत्यादि ।

कपिलस्य यथा श्रीभागवते—

न युज्यमानया भक्त्या भगवत्यखिलात्मनि ।

सद्वशोऽस्ति शिवः पन्था येगिनां ब्रह्मसिद्धये ॥

मनोर्यथा तत्रैव—

तमीहमानां निरहङ्कृतं बुधं

निराशिषं पूर्णमनन्यनोदितम् ।

नून् शिक्षयन्तं निजवत्मसंस्थितं

प्रभुं प्रपद्येऽस्तिक्षिलधर्मवानहम् ॥

जनकस्य यथाऽन्यत्र—

पुर्या तु दशमानायां न मे द्वाखं पनागपि ।

निश्चिता निजभृत्येषु दया भगवतः परा ॥

भीष्मस्य यथा भागवते—
 स्वनिगममपहाय मत्प्रतिज्ञा-
 ७ मृतमधिकर्तुमवप्लुतो रथस्थः ।
 धृतरथचरणोऽभ्ययाच्चलद्गु-
 र्हिरिव इन्तुमिमं गतोत्तरीयः ॥

बलेर्यथा—
 यद्युत्तमश्लोक ! भवान्ममेरितं
 वचो व्यक्तीकं सुरवर्यं मन्यते ।
 करोम्यृतं न भवेत्पलम्भनं
 पदं दृतीयं कुरु शीर्षिं मे निजम् ॥

यमस्य यथा तत्रैव—
 जिहा न वक्ति भगवद्गुणनामधेयं
 चेतश्च न स्मरति तच्चरणारविन्दम् ।
 कृष्णाय नो नमति यच्छ्वर एकदाऽपि
 तानानयध्वमसतोऽकृतविष्णुकृत्यान् ॥
 एवमुपमन्युतपिददधीचिमार्कण्डेयादीनां शैवानामपि भज-
 नाचारा उदाहार्याः ।
 तत्रोपमन्योर्यथा महाभारते—
 अपि कीटः पतङ्गो वा भवेयं शङ्कराङ्गया ।

न तु शक्त त्वया दत्तं त्रैलोक्यमपि कामये ॥

तण्डेर्यथा तत्रैव—

जन्मकोटिसहस्रेषु नानासंसारयोनिषु ।
 जन्मतोर्विशुद्धपापस्य भवे भक्तिः प्रजायते ॥

दधीचर्यथाऽन्यत्र—

न राजते दक्षसभा शिवचैतन्यवर्जिता ।

अपि भृगवादिसहिता भृतकानां यथा बलिः ॥

मार्कण्डेयस्य यथा स्कन्दपुराणे—

हरहरशब्दमादितो वै

मुहुरभिधाय मुनीन्द्रवृन्दवर्यः ।

अपहृदखिलमेघघोषतुल्यं

सकलहिताय 'नमः शिवाय' शब्दम् ॥

एते सर्वे साधनसिद्धा भक्ताः । कृपासिद्धास्तु यज्ञपत्न्यः ।

तदुक्तं श्रीभागवते ।

नाऽसां द्विजातिसंस्कारो न निवासो गुरावपि ।

न जपो नाऽत्ममीमांसा न शौचं क्रियाः शुभाः ॥

अथाऽपि हुतमश्लोके कृष्णे योगेश्वरेश्वरे ।

भक्तिर्द्वान् चाऽस्माकं संस्कारादिमतामपि ॥ इति ।

नित्यसिद्धास्तु गोप्यः ।

आत्मकोटिगुणकृष्णप्रेमाणं परमं गताः ।

नित्यानन्दगुणाः सर्वा नित्ययुक्ता हरौ मुदा ॥

साधकभक्तास्तु कथञ्चिद्वृत्पत्रमतयः साक्षात्कृतौ योग्याः ।

ईश्वरे तदधीनेषु वालिशेषु द्विषत्सु च ।

प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा थः करोति स मध्यमः ॥

इत्यादिनोक्ता द्वितीये वक्ष्यन्ते । चकारः सूत्रे प्रमाणाऽन्तरसमुच्चयाऽर्थः ॥ ११ ॥

ज्ञानवद्योगोऽपि यदि भक्त्यज्ञमेव तथाऽपि न केवलं भ-
क्त्यर्थं किन्तु ज्ञानस्याऽप्यज्ञम् । अतो योगो नाऽन्तरङ्गं किन्तु

वहिरङ्गमिसभिपापवानाह—

योगस्तुभयाऽर्थमेष्टणात् प्रयाजाऽऽदिवत् ॥ १२ ॥

योगस्तुभयाऽर्थमिति । योगः पुनर्जीवार्थं भक्त्यर्थञ्च समाहितमनस्कताया उभाभ्यामपेष्टणात् । भक्तिर्थयपि माहात्म्यज्ञानमात्रेणैव सम्भवति समाहितमनस्कत्वमपि नाऽपेष्टते तथाऽपि सा तेन हृदीभवतीति तथोक्तम् । ननु 'गुणानाश्च पराऽर्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्स्यात्' इति न्यायात् प्रधानाङ्गयोगस्य कथमङ्गाऽङ्गित्वमित्यत आह—प्रयाजवदिति । यथा प्रयाजो वाजपेयाऽदरङ्गं तदङ्गदीक्षणीयादेरप्यङ्गम्, तदूदङ्गत्वबोधकप्रमाणाऽविशेषाद् केवलं ज्ञानाऽर्थं योगाऽनुष्टुपानं प्रसङ्गेन भक्तिमुपकरोतीति भावः । वृत्तिसामान्यनिरोधमात्ररूपस्याऽसम्प्रज्ञातस्याऽपि स्वजन्याऽदृष्ट्याऽदिद्वारा 'कैवल्योपधायकज्ञानं प्रत्येव विवेकतो हेतुत्वलाभात् । उक्तश्च—

यत्साङ्गल्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।

एकं सारुपं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥

इत्यादि । एवं विषयैराग्यप्युभयाऽर्थं मन्तव्यम् ।

असेवयाऽर्थं प्रकृतेरुणानां

ज्ञानेन वैराग्यविजृम्भतेन ।

योगेन सर्वाऽर्पितया च भक्त्या

मां प्रत्यगात्मानमिहाऽवरुन्ये ॥

ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भक्तियोगेन योगिनः ।

क्षेमाय पादमूलं मे प्रविशन्त्यकुतोभयम् ॥

इत्युक्तेः । परवैराग्ये सति फलाऽन्तरे प्रेमणोऽनुत्पादात् ।

परमाऽनन्दरूपेण परमाऽत्मन्येव प्रेमा परां काष्ठामारोहति ।
अपरवैराग्यं विना ज्ञानाऽभावात् । ज्ञानेन विना परवैराग्या-
भावात् । योगं विना वासनाया अनिवृत्तेस्तद्वत् च प्रेमपरम-
काष्ठाया अनुदयात् । तदर्थं ज्ञानवैराग्यानि दृढीकर्तव्यानीति
तात्पर्यार्थः ॥ १२ ॥

ननु भक्तेः प्राधान्यम् ‘ईश्वरप्रणिधानाद्वा’ इत्यनेन योगम्-
वेण भक्तेयोगसाधनतावोधकेन विरुद्ध्यते तत्राऽह—

गौण्या तु समाधिसिद्धिः ॥ १३ ॥

गौण्येति । तत्र प्रणिधानं गौणभक्तिरेव न प्रधानम्, तया स-
माधेयोगस्य सिद्धिरिति न तद्विरोधोऽपीति । भवति च वाक्य-
शेषः तत्रैव ‘तज्जपस्तदर्थभावनम्’ इति । अत एवाऽनावश्यकेषु
नियमेषु प्रणिधानं गणितम् ॥ १३ ॥

स्यादेतत् । रागरूपा भक्तिस्तु कथं मुख्या रागस्य योगशास्त्रा-
दौ क्लेशेषु गणनेन हेयत्वज्ञापनादित्याऽशङ्का समाधते—

हेया रागत्वादिति चेत्तोत्तमाऽ
स्पदत्वात् सङ्गवत् ॥ १४ ॥

हेयेति । लौकिकरागवदुक्ता भक्तिरपि मुमुक्षुणा हेया, रा-
गत्वादिति चेत्त । कुतः उत्तमाऽस्पदत्वात् संसारोद्धारकपरमे-
भ्वरविषयत्वाद्भक्तेरितर्थः । उत्तमाऽस्पदस्याऽहेयत्वे दृष्टान्त-
माह—सङ्गवदिति । यथोत्तमाऽनुगुणः सत्तसङ्गो न हेयः किन्तव-
सत्तसङ्ग एव । तथा संसाराऽनुगुणो रागो हेयो न मोक्षाऽनुगुण

इत्यर्थः । तथा च केवलरागत्वहेतुकहेयत्वसाध्यकाऽनुमाने संसाराऽनुबन्धितवं मोक्षाऽननुगृणत्वञ्चोपाधिरिति भावः ॥ १४ ॥
प्रासङ्गिकं परिसमाप्य भक्तेः प्रसाधितमुख्यत्वमुपसंहरन् हेत्वन्तरतोऽपि द्रवयति—

तदेव कर्मज्ञानियोगिभ्य आधिक्यशब्दात् ॥ १५ ॥

तदेवेति । तदेव गौण्या समाधिरित्येव प्रेमलक्षणं भजनं
मुख्यमित्येव । कुतः कर्मज्ञानियोगिभ्य आधिक्यशब्दात् ।
तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाऽधिको योगी तस्माद्योगी भवाऽर्जुन ॥
योगिनामपि सर्वेषां मद्भतेनाऽन्तराऽत्मना ।
श्रद्धावात् भजते यो यां स मे युक्ततमो मतः ॥
इति भक्तेराधिक्यशब्दश्वरणादित्यर्थः । अत्र ज्ञानी परोक्ष-
ज्ञानी योगस्याऽपरोक्षज्ञानपूर्वमाविनस्तस्मादाधिक्याऽसम्भवात् ।
अत्र विशेषणानां तपादीनामाधिक्याद्विशेष्याणामाधिक्यं
क्रमात् । न खल्वद्वन्नस्य मुख्यादाधिक्यस्य सम्भवति । तस्माद्यक्तिः
प्रधानमिति भावः ॥ १५ ॥
प्रशंसापरत्वमपाकरोति—

प्रश्ननिरूपणाभ्यामाधिक्यसिद्धेः ॥ १६ ॥

प्रश्नेति । ‘श्रुतं हेतु मे भवाद्योभ्यस्तरति शोकमात्मवित्’
इति प्रश्नेन ‘स वा एष एवं पश्यत्वेवं मन्वान् एव विजानन्ना-
ऽस्त्वरत आत्ममिथुन आत्माऽनन्दः स स्वराङ् भवति’ इत्युत्तरेण
च मोक्षहेतुत्वेनाऽधिक्यसिद्धेरित्यर्थः ।

केचित्तु-प्रश्नोऽर्जुनस्य 'एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते' इत्याऽदि निष्ठपणं समाधानं भगवतः 'सर्वत्रगमचिन्त्य च कूटस्थमचलं धृतम्' इत्याऽदिना निर्गुणोऽनुसन्धानं सफलमुक्ता 'ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः'

इत्याऽदिना सगुणभक्तिमुक्तस्य—

'तेषामहं समुदर्ता मृत्युसंसारसागरात्'

इत्याऽदिना तत्फलकथनरूपम् । तात्यामाधिक्यसिद्धेर्भक्तेः प्राधान्यनिश्चयादिति भावः । अत एव नाऽर्थवादत्वमपीति मन्तव्यम् । प्रश्रोतरे हि निर्णयाऽर्थं भवतः न स्तुत्यर्थम्, तथैव सर्वत्र दर्शनात् । अतः केवलाऽङ्गाऽनुष्ठाने क्लेशाऽधिक्यमेव—

श्रेयः सृतिं भक्तिमुदस्य ते विभो
क्षिण्यन्ति ये केवलबोधलब्धये ।

तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यते
नान्यद्यथा स्थूलतुषांऽवश्यातिनाम् ॥

इति स्मृतेः—इति वदन्ति ।

तच्चिन्त्यम् ।

गीताद्वादशे—

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्ताऽसक्तवेतमाम् ।

अव्यक्ता हि गतिर्द्विःखं देहवद्विरवाप्यते ॥

इति निर्गुणोपासनस्य निर्गुणसाक्षात्कारतदनुरागद्वारा मोक्ष-हेतोर्द्विःसाध्यत्वोक्तेः सुसाध्यसगुणोपासनस्य क्रमभक्तिहेतोराधिक्यकथनस्य प्रश्नसापरत्वस्याऽवश्यकत्वात् । अन्यथा तदग्रेऽधिहितस्य—

श्रीयोज्ञानमभ्यासाज्ञानाद्वानं विशिष्यते ।
 ध्यानात् कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥
 इति वाक्यस्याऽपि यथाश्रुताऽर्थे प्रामाण्याऽपत्तेः । अत
 एव निर्विशेषव्रह्मवोधमार्गस्य मुख्यत्वम्
 निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः ।
 ये मन्दास्तेऽनुकम्प्यन्ते सविशेषनिरूपणैः ॥
 इत्यादिवाक्ये प्रतीयत इत्याऽस्तां विस्तरः ॥ १६ ॥
 'श्रद्धावान् भजते यो माम्' इत्यत्र श्रद्धाया अप्यावश्यकत्व-
 इत्यापनाच्छ्रद्धैव मुख्याऽस्तु इत्याऽशङ्कां निराकरोति—

नैव श्रद्धा तु साधारण्यात् ॥ १७ ॥

नैवेति । श्रद्धा नैव मुख्या यन्तव्या । कुतः सा ज्ञानयोग-
 भक्तिकर्मसु सर्वत्र श्रद्धायाः सहकरितयाऽपेक्षणात् । तथा च
 कर्माऽद्यज्ञत्वात् श्रद्धा मुख्यत्वेन कदाऽपि शङ्का भगवद्भक्ति-
 स्तु रतिरूपा नैवमतो मुख्यैवेति भावः ॥ १७ ॥

मुख्यत्वे दोषाऽन्तरमप्याऽह—

तस्यां तत्त्वे चाऽनवस्थानात् ॥ १८ ॥

तस्यामिति । तस्यां श्रद्धायां तत्त्वे च मुख्यत्वे चाऽनव-
 स्थानात् । सर्वस्य मुख्यस्य श्रद्धासापेक्षत्वात्तत्र तत्र श्रद्धाऽपे-
 क्षायामनवस्थाप्रसङ्गादिति भावः ॥ १८ ॥

प्राचीनास्तु सूत्रदृष्टिमिदं भक्तेः श्रद्धारूपत्वनिराऽकरण-
 परतया योजयन्ति । तथा हि भक्तिर्न श्रद्धाऽत्मा सर्वविहिता-
 ऽङ्गत्वात् ।

ननु भक्तेरप्यङ्गत्वं वक्ष्यते एवेति तुल्यमित्यत आ-
ह-तस्यामिति । तस्यां भक्तौ तच्चे श्रद्धात्वेऽनवस्थानात् । 'श-
द्धावात् भजते यो माम्' इत्यनेन श्रद्धायामपि श्रद्धाऽपेक्षा तत्र पते
प्राप्त्यनवस्था स्यादिति भावः । ननु यथा सिद्धान्ते पोक्षेहेतुप-
रमातिशयिताऽनुरागस्य कीर्तनाऽऽदिसमयोत्थाऽनुरागसाध्य-
त्वेऽपि नाऽनवस्था तथा तादृशश्रद्धाया निहक्तश्रद्धासाध्यत्वे-
ऽपि को दोष इति चेत्त । श्रद्धेषु भजे इत्यध्यक्षविषयोर्वेलक्ष-
ण्याऽनुभवात् । अत एव श्रद्धाभक्तिसमन्वित इति भेदव्यपदे-
शः । अथवा—योगवच्छ्रद्धा किमित्यङ्गतया नोच्यते तत्राह-
साधारण्यात् वक्ष्यमाणगौणभक्तावप्यपेक्षितत्वात् स्वातन्त्र्ये-
ण नोच्यते किन्तु कीर्तनाऽऽदिकथनेनैवोक्तप्राया मन्त्रव्या ।
ननु कीर्तनाऽऽदौ श्रद्धाऽपेक्षायामविशेषाच्छ्रद्धायामपि तदपेक्षा
ऽपत्तिरित्यत आह-तस्यामिति । श्रद्धायाः श्रद्धाऽपेक्षकत्वेऽन-
वस्था, तथा चैतदोषभियैव न तत्र श्रद्धाऽपेक्षेति भावः ॥१८॥

ब्रह्मकाण्डन्तु भक्तौ तस्याऽनुज्ञानाय

सामान्यात् ॥ १९ ॥

इति शाणिदल्यमूर्त्रे द्वितीयमाहिकम् ।

प्रथमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

ब्रह्मकाण्डमिति । श्रवणाऽऽर्थद्यक्तो वेदान्तभागस्तस्य ब्रह्म-
णो भक्तौ निमित्सप्तमी भक्तिनिमित्समित्यर्थः । किंद्वारा तत्रा-
ऽह-अनुज्ञायेति । अनु शास्त्रीयज्ञानात्पश्चाद्विज्ञानं तदर्थमित्य-
र्थः । ननु कथमुच्यते भक्तिनिमित्सं विज्ञानाऽर्थश्चेति । तत्रा-
ऽह-सामान्यादिति । ज्ञानभक्त्योरङ्गाऽङ्गिनोरेकाऽर्थत्वात् एकप-

योजनकत्वादिति यावत् । तथा च 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रो-
तव्यो मन्तव्यो वा निदिध्यासियितव्यः' इत्याऽऽदिवेदान्तवाक्यै-
भक्त्यर्थेव ज्ञानोद्देशेन श्रवणाऽऽदिकं विधीयते, न ज्ञानप्राधा-
न्येन । अतो न कोऽपि विरोध इति भावः । परे तु 'ब्रह्मका-
ण्डन्तु भक्तौ तस्य न ज्ञानाय' इति पाठाऽन्तरमनुसृत्याऽवतार्या-
ऽन्यथा व्याचर्ष्युः । यथा—ननु ज्ञानाऽप्राधान्ये ज्ञानकाण्डमित्यु-
च्चरकाण्डप्रसिद्धिर्न स्यादिति मन्वानम्बत्याह—ब्रह्मकाण्डमि-
ति । तस्य ब्रह्मणो भक्त्यर्थं ज्ञानकाण्डं श्रूयते न ज्ञानाऽर्थम् अ-
ज्ञाताऽर्थज्ञापनस्य काण्डद्रव्यसाधारण्यात् । अन्यथा धर्मज्ञापना-
र्थं पूर्वकाण्डाऽऽमनातमपि ज्ञानकाण्डं स्यात् । न च ज्ञाने वि-
धिः सम्भवति येन तप्राधान्यादपि ज्ञानकाण्डं भवेदिति तस्मा-
ज्ञानकाण्डमिति भ्रमः । किन्तु ब्रह्मकाण्डमिति । अत एव 'अ-
थाऽतो ब्रह्मजिज्ञासा' इति सूक्त्रितं तत्त्वं भक्त्यर्थत्वाऽऽक्तिकाण्डमिति ।
तदेतच्चाऽतिरमणीयम् । भक्त्यर्थत्वज्ञानाऽर्थत्वयोरविरोधात् । प्रधा-
नाऽऽन्तर्मित्याऽऽन्तर्मित्याऽरविरोधस्य प्रयाजाऽऽदौ कथनादित्या-
स्तां विस्तरः ॥ १९ ॥ ६ ॥

अस्मिन्नध्याये प्रथमाऽहिके भक्तिस्वरूपनिर्णयः । द्विती-
याहिके भक्तेरेव मुख्यत्वसमर्थनम् ॥

इति नारायणतीर्थकृतायां शाण्डिल्यसूक्ववृत्तौ
भक्तिचन्द्रिकायां प्रथमाऽध्यायस्य
द्वितीयमाहिकम् ॥
॥ समाप्तश्च प्रथमाऽध्यायः ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

प्रथममाहिकम् ।

जातैवराग्यस्य भगवत्कृपामन्त्रिणे भगवद्विनिष्पत्तिर्ज्ञा-
पिता प्रथमेऽध्याये । सज्जातविवेकवैराग्यस्याऽपरिपक्स्य तु
तादशभक्तिसाधनानामभ्यासं स्वरूपं च द्वितीये वेदति—

बुद्धिहेतुप्रवृत्तिराविशुद्धेवघातवत् ॥ १ ॥

बुद्धीति । बुद्धिर्ब्रह्मपतिपतिस्तदेतरनां श्रवणमनननिदि-
ध्यासनानां प्रवृत्तिः असकुदार्वीत्तिः आ विशुद्धेः भक्तिपरिशुद्धि-
पर्यन्तं कार्येत्यर्थः । अदृष्टद्वारकस्यैव सोमादेः सकुदनुष्टानेनाऽ
पि फलजनकता । ज्ञानादीनां तु मनोमालिन्यनिरासादिरूप-
दृष्टद्वारकत्वात् सम्यक् भक्त्युदयपर्यन्तमभ्यासः कार्यं एतेति
यावत् । अदृष्टद्वारकस्यैव सकुदनुष्टानं दृष्टद्वारकस्य त्वसकु-
दित्यत्र दृष्टाऽन्तमाह—अवघातवदिति । यथा व्रीहीनवहन्तीत्य-
नेन विहितत्रीव्यवघातस्य यावद्वैतुष्यमनुष्टानं शास्त्राऽर्थो दृष्टो-
पकारकत्वात्द्वित्यर्थः । अत एवाऽऽह भगवान् वादरा-
यणः ‘आद्वित्तिरसकुदुपदेशात्’ इति । इदन्तु वोध्यम् । दृष्टाऽर्थत्वेऽ-
पि विचारस्य ‘स्वाऽध्यायोऽध्येतत्वः’ ‘श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यः’
इति पुराणादिनिरासे च वेदान्तनियमोऽदृष्टाऽर्थं इति
तददृष्टं साक्षात्कार उपयुज्यत इति । एवं मननस्य युक्तिचिन्त-
नरूपत्वेऽपि ‘मन्तव्यशोपपत्तिभिः’ इत्युपपत्तिचिन्तनोपदेशादै
तस्य त्रैकालिकाऽभावप्रतियोगित्वरूपौपाधिकत्वाऽभावज्ञानेन

नाशो न स्यादित्यर्थ्युक्ताऽनुसन्धाननियमोऽपि । एवं ध्याना-
श्रित आसीनत्वादिनियमश्च वोध्यः ॥ १ ॥

न केवलं ज्ञानाऽदीन्येवाऽसकृत् सेव्यानि किन्तु तदङ्गानि
शान्तिदान्तिप्रभृतीन्यपीत्याऽह—

तदङ्गानाश्च ॥ २ ॥

तदङ्गानाश्चेति । तदङ्गानाश्च 'शान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठः
समाहितो भूत्वाऽत्मन्येवाऽत्मानं पश्यति' इत्यादिश्रुतिवो-
धितानां ज्ञानाद्यङ्गानां शान्त्यादीनामप्यसकृदावृतिः कार्ये-
सर्थः । यद्यपि परमाऽत्मरतिः साधनाऽत्मप्रमाणत एव भवति
न तत्र साधनाऽन्तराऽपेक्षा तथाऽप्यप्रामाण्यशङ्क्याऽसम्भा-
वनया विपरीतभावनया विषयवासनया च कल्पीकृतङ्गान-
फलाय कल्पत इति तत्राऽप्रामाण्यशङ्कानिरासाय श्रवणस्याऽ
सम्भावनानिरासाय मनस्य विपरीतभावनानिरासाय नि-
दिध्यानस्य विषयवासनानिरासाय शमदगाऽदीनामभ्यासः
कार्य इति भावः ॥ २ ॥

साङ्गा बुद्धिरभ्यसनीयेत्युक्तम् । तत्र बुद्धिः किं भेदविषया
उताऽभेदविषया वाऽभ्यसनीया । मतभेदेन द्वयोः श्रवणादि-
त्याऽशङ्क्य यथाऽधिकारं द्विविधाऽप्यभ्यसनीयेति स्वपतं
विद्यन् आदौ भेदरुचेः काश्यपस्य मतमाह—

तामैश्वर्यपदां काश्यपः परत्वात् ॥ ३ ॥

तामैश्वर्येति । तां ब्रह्मप्रतिपत्तिं परमैश्वर्याऽदिमद्विषयिणीं
निःश्रेयसफलां काश्यपाऽचार्यो मन्यते । कुतो जीवाऽत्मभ्यः

परत्वात् । तैः स्वज्ञानाय परज्ञानस्याऽपेक्षितत्वात् । अदृष्टिशे-
षजनकपरज्ञानं विना विरोधिविषयकत्वेन भ्रमनिवर्तकस्य स्व-
ज्ञानस्याऽसम्भवादिति यावः । अत एवैतन्मते 'द्वा सुपर्णा'
इत्याऽदिश्वुतिमूलको जीववृज्ञणोरत्यन्तं भेद इत्यास्ता
विस्तरः ॥ ३ ॥

नैतद्युक्तप् । स एव तत्त्वमसीत्यात्माऽवगम्याऽहं ब्रह्माऽस्मी-
त्यादिविरोधात् । अतो भजनीयाचाऽतिरिक्तः कश्चनोऽदृष्टेया-
कारिकाऽभेदप्रज्ञैवाऽभ्यसनीया । एवं जानत एव 'ये यथा
माम' इति न्यायेन भगवत्सम्पत्तिरूपमोक्षलाभसम्भवादित्यभि-
मायवतो भगवतो बादरायणस्य मतमाह—

आत्मैकपदां बादरायणः ॥ ४ ॥

आत्मैकेति । आत्मा सर्वाऽधिष्ठानमेकोऽद्वितीयः पदं वि-
यो यस्यास्तादर्शी अखण्डाऽर्थविषयिणीमिति यावत् । बादराऽ
यण आचार्यो भगवान् मनुते व्यासः । 'आत्मेति तूपगच्छन्ति
ग्राहयन्ति च' इति सूत्रैरित्यर्थः । एतन्मते जीवेश्वरविभागस्य लो-
कप्रसिद्धस्य 'द्वा सुपर्णा' इति श्रुत्याऽनुदितस्य पिथ्यात्वादस्वण्डार्थ
धियोऽवाभिताऽन्नाताऽर्थकत्वेन प्रमात्वात् सैव मोक्षफलाय
वाक्यान्वयादिविधिकरणैरपि 'आत्मा वा ऽरे द्रष्टुव्यः' इ-
त्यादिश्वुतेरभेदपरत्वनयनेनाऽखण्डाऽर्थस्यैव मोक्षफलकत्वज्ञा-
पनात् । एतेन जीवेश्यः स्वभावतो भिन्नस्येश्वरस्य यदैश्वर्य
तस्याऽकाखण्डनिकत्वात्तत्त्वसाक्षात्कारविषयत्वं युक्तम् । तथा च
सगुणविषयमेव ज्ञानं मोक्षहेतुः । 'तमेव विदित्वा' इत्यैवकारेण तु
प्रक्रान्तविशिष्टाऽतिरिक्तस्यैव व्यवच्छेद इति निरस्तम् । 'अथा-

अत आदेशो नेति नेति' 'नेह नानास्ति किञ्चन' इत्यादिवाक्यात्-
दैर्घ्यस्यापि काल्पनिकत्वाऽवगमात्तच्चानुप्रवेशाऽभावेन तत्त्वसा-
क्षात्कारविषयत्वाऽयोगात् । अतएव 'तमेव' इत्यादिश्रुतावपि सा-
क्षात्कारस्य तदतिरिक्ताऽविषयकत्वपरं एवैवकार इत्याऽस्तां
विस्तरः ॥ ४ ॥

काइयपमतस्य दासोऽहमिति बुद्धौ पर्यवसानाद्वादराय-
णमतस्य सोऽहमिति बुद्धौ पर्यवसानाव , अत एव बुद्धिदृश्या-
पि फलतो भ्रमविरोधिविषयकत्वेन स्वाऽनर्थोऽच्छेदक्षमत्वाद्
प्रामाण्यमेवेति यथाऽधिकारं द्वयमपि युक्तमेवेति स्वमतमाह—

उभयपदां शाण्डिल्यः शब्दोपपत्तिभ्याम् ॥ ५ ॥

उभयेति । शाण्डिल्य आचार्य उभयपदां भेदविषयामभेद-
विषयां च मन्यते । कुतः शब्दोपपत्तिभ्याम् । उदाहृतभेदाऽभे-
दश्रुतिभिः । फलतोऽनर्थोऽच्छेदक्षमत्वस्य तुल्यतायुक्तिभिश्चेत्यर्थः ।
भगवानपि तथाऽभिप्रेत्याऽह—

ज्ञानयज्ञेन चाऽप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।

एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥

इति । क्रिपिरप्याह—

सोऽहं दासोऽहमिति वा बुद्धिर्यस्य दृढाऽमला ।

कर्मभिन्नं स वध्यते अकर्तृत्वाच देववत् ॥ इति ॥ ५ ॥

ननु भेदाऽभेदयोविरोधात् कथमुभयपदाऽर्थकश्चुतीनां प्रा-
माण्यं स्यादित्याशङ्का विशिष्टशुद्धेवेशेन भेदाऽभेदयोरविरो-
धात्तादशाऽर्थनामुपपत्तेते प्रामाण्यमित्याशयवानाऽह—

वैष्म्यादसिद्धमिति चेन्न प्रत्यभिज्ञावदैशिष्ट्यात् ॥६॥

वैष्म्यादिति । ननु श्रुतेरुभयाऽर्थे प्रामाण्यमसिद्धं बाधितं, कुतः वैष्म्यात् । भेदाऽभेदयोः प्रतियोगितदभावरूपतया विरोधेन परस्परविरुद्धतदुभयविषयकत्वादिति चेन्न । कुतः? प्रत्यभिज्ञावदैशिष्ट्यात् । सोऽहं देवदत्तः सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञायामिव विशिष्टयोर्भेदेऽपि केवलयोरभेदसम्भवादित्यर्थः । न च विशिष्टभेदे मानाऽभावः । परोक्षत्वापरोक्षत्वादिकयोर्विरुद्धधर्मयोरसाङ्कर्याय तदभ्युपगमात् । एतेन जीवेशविशेषणयोरविद्याऽन्तःकरणयोर्मायाऽविद्ययोर्वा देशकालकृतविरोधे मानाऽभावादविरुद्धतद्विशिष्टयोर्भेदे मानाऽभाव इति निरस्तम् । विशिष्टयोरभेदेऽन्यतरविशेषणविशेष्यस्याऽन्यतरविशेषणविशेष्याभ्यामभेदापत्तेरन्यथा तयोर्विशेषणत्वाऽयोगात् । विशेष्यस्याऽन्वयिनाऽन्वयित्वे सति व्यावृत्तकस्यैव विशेषणत्वात् । तस्माद्विशिष्टयोर्भेदं एवत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ६ ॥

नन्वेकस्य भगवतो विभेदकविरुद्धधर्मसम्बन्ध एव कुतः? न हि स्वतन्त्रस्य सर्वज्ञस्य तद्युक्तम् । ननुपाधिवशात्तर्थेति चेत् । तर्हुपाधेरेव प्रावलयात् सदा बद्ध एव स्यादिति नित्यमुक्त ईश्वरो न स्यादित्याऽऽशङ्कय यथा निर्मातुचित्तावऽज्ञेदेन पूर्णो जानन्नपि सर्वं योगी कायव्यूहादौ स्वसङ्कल्पान्निर्माणचित्ताऽवच्छेदेन किञ्चिद्दङ्ग एव सन् तारतम्येन वर्तते, तथा ज्ञानादिशक्तिमान् स्वतः पूर्णोऽपि भगवान् स्वसङ्कल्पकृतचित्ताशुपाध्यनन्तरं स्वविहाराऽर्थमेव विरुद्धाऽनेकधर्मवान् भवति । अतो न कोऽपि दोष इत्यभिप्रायवानाह —

न च क्लिष्टः परः स्यादनन्तरं विशेषात् ॥ ७ ॥

न च क्लिष्ट इति । परो भगवान् क्लिष्टः जीवोपाधिकेशादिभानेव स्यादिति न च नैव शक्यं वक्तुम् । कुतः तदनन्तरं विशेषात् । स्वसङ्कल्पकृतोपाध्यनन्तरं तारतम्यात् । तथा च स्वसङ्कल्पसृष्टोपाध्यवच्छेदनैव योगिन इवाऽपूर्णत्वं न तु सृष्टोपाध्यवच्छेदन । अतो न कोऽपि विरोध इति भावः । श्रीभागवतेऽपि—

भगवानेक एवैष सर्वक्षेत्रेष्ववस्थितः ।

अमृष्य दुर्भगत्वं वा क्लेशो वा कर्मणः कुतः ॥ इति ।

विद्वरप्रश्ने—

सैषा भगवतो माया यन्न येन विरुद्ध्यते ।

ईश्वरस्य विमुक्तस्य कार्यपूर्णमुत बन्धनम् ॥

इत्याऽदिमैत्रेयसमाधाने महाभारते च पर एव जीवभावं प्राप्नोतीति न सम्यक् । परस्य नियोज्यब्रह्मत्वात् । सेव्यसेवकभावकभावस्य भेद एवोपपत्तेष्यभिप्रायतो धृतराष्ट्रस्य—

कोऽसौ नियुक्ते तमजं पुराणं

स चेदिदं सर्वमिदं क्रमेण ।

किं वा ऽस्य कार्यमथवा सुखश्च

तन्मे विद्वन् । वृहि तत्त्वं यथावित् ॥

इति प्रज्ञेऽभेदपक्षेऽनिर्बाच्यसम्भवेऽपि वस्तुतो न सम्भवतीति दोषमात्रम् । भेदवादे तु जीवस्य ज्ञानेन ब्रह्मप्राप्निरेव न स्यादिति महान् दोषः । अन्यस्याऽन्यात्मत्वाऽयोगादित्यभिप्रायवतः सनक्तुमारस्य—

दोषो महानत्र विभेदयोगे
श्वनादियोगेन भवन्ति नित्याः ।
तथाऽस्य नाधिकयमपैति किञ्चि—
दनादियोगेन भवन्ति तुंसः ॥
य एतद्वा भगवान् स नित्यो
विकारयोगेन करोति सर्वम् ।
यथा च तच्छक्तिरिति स्म मन्यते
तथाऽर्थयोगे च भवन्ति वेदाः ॥

इति समाधाने चाऽयमेवाऽर्थः समर्थितः ।

यथा श्वयं ज्योतिरात्मा विवस्वा—
नपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् ।
उपाधिना क्रियते भेदद्वप्ते
देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा ॥

इत्यादिश्रुतिप्रमाणादित्यास्तां विस्तरः ॥ ७ ॥

श्रीमद्रामानुजाचार्यास्तु

पिबन्ति नामाऽविषयमसङ्घचाताः कुमारकाः ।

एकस्तु पिबते देवः स्वच्छन्देन वशाऽनुगः ॥

इति श्रुतेर्जीवानां बहुत्वं भोक्तृत्वमीश्वरस्यैकत्वं प्रयो-
जकत्वं च वास्तवमिच्छन्तः सूत्रद्रव्यमिदमन्यथा योजयन्ति । त-
थाहि—उभयपदत्वं प्रज्ञाप्य असिद्धं बाधितम् । कुतः ? वैष-
म्यात् भेदाऽभेदयोर्विरोधात् । भिन्नयोरभेदस्य अभिन्नयोश्चाऽभे-
दस्य बाधात् । प्रतियोग्यभावद्वप्त्वात्तयोरिति भावः । प्रति-
योग्यभावद्वयोर्विरोधेऽपि न गौणमूख्ययोर्गुणगुणिभावस्थल

इव विरोध इत्यभिप्रेत्य समाधते नेति । प्रत्यभिज्ञावत् छान्दो-
ग्योक्तलवणप्रत्यभिज्ञावत् अवैशिष्ट्यात् अविभागादित्यर्थः ।
छान्दोग्ये उद्भालक आरुणिः श्वेतकेतुनामकुप्रत्रायाऽद्वैतं ग्राह-
यितुमुवाच लवणपिण्डं घटाऽऽदावुदके प्रक्षिप्य पत्मान्निधौ प्रा-
तरागन्तव्यमिति । स च तथा चकार । तमुवाच पिता यदात्रौ
लवणपिण्डमुदके प्रक्षिप्तं, तदानयेति । पुत्रस्तदाजिहीर्षस्तत्र
विलीनलवणपिण्डं जलाऽविनाभूतं न विज्ञातवान् । तत आह
पिता—तज्जलमाचामेति । ततस्थथा कृतवन्तं पुत्रं पुनरुवाच—क-
थमिति । पुत्र उवाच—लवणमिति । अस्यां प्रत्यभिज्ञायां जल-
लवणयोरविभागकथनेन तत्त्वंपदाऽर्थयोरप्यविभागस्यैव ज्ञाप-
नादिति । तत्रैव मिलितानां नानावृक्षोद्भवानां रसानां नदी-
नां च समुद्राऽदौ मिलितानां विवेकाग्रहकथनदृष्टान्तैरविभाग-
स्यैव दृढीकरणात् । अत एव—

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।

इति भगवान्, ‘अविभागो वचनाव’ इति बादरायणश्चा-
ह । तथा च तयोर्न शुद्धाऽभेद इति सिद्धम् ॥ ६ ॥

तर्हि जीवेनाऽविभागादीश्वरः क्लेशवान् स्थादित्याऽऽशङ्कां
परिहरति—न चेति । शङ्का निगदव्याख्याता । परिहारे हेतुमाद—अ-
नन्तरं विशेषादिति । तत्त्वज्ञानोत्तरं जीवस्य लिङ्गशरीरभङ्गरूपवि-
शेषात् अविभाग इति शेषः । ‘यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिकं ताह-
गेव भवति एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति’इत्यादिश्रुत्या ‘उ-
त्क्रमिष्यत एवं भावादित्याङ्गुलोमिः’इति पारम्पर्यसूत्रेण च त-
था ज्ञापनात् । तत्त्वज्ञानजन्यत्वात्तत्त्वज्ञानादूर्ध्वमेवाऽविभाग-
स्तदानीं च जीवे न क्लेशगन्धोऽपीति न तदविनाभूतयेशस्या
ऽपि तत्प्रसङ्ग इति भावः । वस्तुतस्तु तिलेषु तैलं दधिनीव-

सर्पिरित्यादिवृष्ट्यात्मैरविभागं वदन्तीभिः श्रुतिविभाग-
स्य मार्वदिकत्वज्ञापनाशोक्तः सूत्राऽर्थः किन्त्वन्यथा ।
तथा हि—अविभागस्य मार्वदिकत्वात् पर ईशः प्राप-
ञ्जिकैः क्षिष्टः स्यात् तद्विविधविकारवान् स्यादिति ।
नैवं वाच्यम् । कुतः? अनन्तरं क्षेशापादकजीवादिल-
क्षणकार्याऽवस्थाऽनन्तरं विशेषात् फेनबुद्बुदाऽऽदीनामिव क-
थाञ्जिद्वैषम्यवत्त्वात् । तथा च यथा परिणामानां फेनबुद्बुदा-
दीनां नाशेऽपि न परिणामिनो जलस्य एवम् ईशपरिणामा-
नां तदविनाशूतानां विकारवत्त्वेऽपि सदैकरूपस्येश्वरस्य न वि-
कारवत्त्वमित्यन्यदेतत् । सर्वथाऽविभाग एवाऽभेदश्रुतीनां वा-
धिताऽर्थत्वाद्विप्रलभकत्वं स्यात् । एवं सेव्यसेवकभावमर्यादा
स्वर्गनरकादिव्यवस्था च पुराणाद्युक्ता व्याकुला स्यात् ।
वस्तुतः ईशाऽभेदे तेषां तदसम्भवात् । न चोपाधिकृतपरि-
च्छेदात्तसम्भव इति वक्तुं युक्तम् । परिपूर्णस्य स्वतन्त्रस्योपा-
धिना तावशपरिच्छेद इति वचसां निर्मूलत्वात् । ननु ‘सदेव
सोम्येदमग्र आसीत्’ इत्युपकम्य ‘एकमेवाऽद्वितीयम्’ इत्यादिक-
या सजातीयविजातयिस्वगतभेदराहित्यं बोधयन्त्या मध्ये ‘अने-
न जीवात्मनाऽनुप्रविद्य नापर्हेष व्याकरवाणि’ इति तस्यैव
जीवात्मत्वं च कथयन्त्या श्रुत्याऽन्ते ‘तत्त्वमासि’ इति शुद्धा-
भेदमुक्ता तद्भानस्य ‘तावदेव चिरं यावत् विमोक्षयेऽथ सम्प-
त्त्वे’ इत्यादिना मोक्षफलकथनात् ‘मृत्योः स मृत्युमाप्नोति
य इह नानेव पश्यति’ इत्यादिना भेदजिन्दनाच भेदश्रुतितो-
ऽभेदश्रुतिरेव बलवती । भेदवाक्यानि त्वाऽस्त्रोपितभेदाऽनुवाद-
पराण्येव । कार्यकारणोपाधिविशिष्टयोश्च जीवत्वेश्वरत्वे विशि-
ष्टेश्वाऽनुगतवर्धिणः सामान्यात्मनः शुद्धस्य भेदः प्रातिभासिकोः

३३३ भेदो वास्तव आकाशाऽदेरिवेति सर्वमेवोपपद्यते श्रुतियुक्तिः प्रमाणादिति चेत् । सत्यम् । यद्यप्येवं वक्तुं शक्यं तथाऽपि विशिष्टस्याऽन्तिरिके जीवत्वेश्वररत्वबन्धमोक्षादिसाङ्कृत्यप्रसङ्गो, विशिष्टस्याऽन्तिरिके तु तस्य मिथ्यात्वेन विनाशितया बन्धमोक्षसामानाऽधिकरण्याऽनुपपत्तिः । भेदाऽभेदपक्षश्च परमतेनाऽविशिष्टः । परमतेऽपि तत्तदुपाधिविशिष्टयोर्वस्तुतो भेदेऽपि चित्त्वादिनाऽभेदाऽङ्गीकारात् । तस्माऽन्देदश्चुतेः स्वरूपतो भेद एवाऽन्योन्याऽभावलक्षणो वास्तवस्तयोः भेदनिन्दावाक्यानि तु वैधर्म्यलक्षणमेदस्यैव विभागाऽपरपर्यायस्य निन्दापराणि । फेनबुद्बुदाऽदीनामिव कथञ्चित्पतीयमानस्याऽपारमार्थिकत्वात् । नन्वन्योन्याऽभावोऽपि न परमार्थिकः अप्रामाणिकत्वात् । तथा हि—न तत्र प्रत्यक्षं मानं भ्रमत्वशङ्काकलङ्कितत्वात् । नाऽप्यनुमानं तन्मूलत्वात् । नाऽपि श्रुतिः नाहमीश्वर इत्याऽदिप्रत्यक्षाऽदिनैव तस्य निश्चयादभेदस्यैवाऽज्ञातत्वाऽभावाऽन्देदश्चुतेस्तत्र प्रामाण्याऽसम्भवात् इति चेत् । असाधेतत् । प्रत्यक्षादिना भेदस्य प्रवित्तेऽपि त्रिकालाऽवाध्यभेदस्य मानाऽन्तरतोऽप्राप्त्याऽपूर्वत्वेन पद्मिशति—इति मन्त्रस्याऽश्ववेष्टो चोदकप्राप्तस्य ‘चतुर्स्त्रिशद्राजिना देववन्धो’इति वैशेषिकमन्त्रेणाऽपोदितस्य पद्मिशतिरित्येव ब्रूयादिति वचनेनेव प्रत्यक्षाऽदिना प्राप्तमेदस्याऽपाततोऽखण्डाऽभेदपरया श्रुत्याऽपादितस्य प्रतिप्रसवेन च तत्र प्रामाण्याऽसम्भवात् तद्विरोधेनाऽभेदश्रुतीनां गौणाऽभेद एवाऽर्थं इति मनसि निधायोक्तं भारते मोक्षवर्मे—

नानात्वैकत्वमेतावद् द्रष्टव्यं शास्त्रनिश्चयात् ।

मशकोदुम्बरे यद्यदन्यत्वं तद्वदेतयोः ॥

इति प्राहुः । तच्चिन्तयम् । ‘तत्त्वमेव त्वमेव तत्’ इत्याद्येव-

कारघटितकैवल्यवाक्यविरोधात् तत्राऽयोगाऽन्ययोगव्यवच्छेद-
कैवकाराभ्यामविभागलक्षणाऽभेदबाधनेन शुद्धाऽभेदस्यैव ज्ञाप-
नात् । बृहदारण्यके 'आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो
निदिध्यासितव्यः' 'मैत्रेयाऽऽत्मनि खल्वरे हष्टे श्रुते मते विज्ञात
इदं सर्वं विदितम्' इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुपक्रम्य 'सर्वं
तं परादायोऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद' इति साक्षात्क्रेददर्शननिन्दां
मध्ये परामृश्य, सर्वं कथं तदात्मकं भेदग्राहिष्यमप्रमाणविरोधा-
दिसाऽशङ्कानिरासाय 'यत्र हि द्वैतमित्र भवति तदितर इतरं
पश्यति' इत्यादिनाऽविद्यकमेव द्वैतदर्शनमिति प्रतिपाद्य तस्य
तथात्ममेवात्मज्ञानवाध्यत्वादिति निर्णीय 'यत्र त्वस्य सर्वं
मात्मैवाऽभूत्' इत्यादिना ज्ञानवाध्यत्वमुक्ता 'स एष नेति
नेति इयात्माऽगृहो न हि गृह्णते शीर्यो न हि शीर्यते ऽसङ्गो न हि
सङ्गते ऽसितो न व्यथते न रिष्यति विज्ञातारमरे केन विजाना-
यात्' इत्युक्ताऽनुशासनासिमैत्रेये तावदरे खल्वमृतत्वमित्युपसंहा-
रेणाऽद्वैतज्ञानस्यैव मोक्षजनकत्वं प्रतिपादयन्त्या श्रुत्या—

विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥

इत्यादिस्मृत्या च भेदस्याऽविद्यकत्वोक्त्या ज्ञाननाइया-
ज्ञानांपाधित्वेन मिथ्याकथनात् । अत एव लब्धणोदकादिदृष्टा-
न्ता अपि शुद्धाऽद्वैतपरा एव मन्तव्याः । तत्र 'सत्सोऽस्य न
निभालयसेऽत्रैव किल' इति वचोभिर्यथोदकादावनुपलभ्यमानं
लब्धणादिकं विद्यमानमेवाचमनादियत्नैर्ज्ञातवानसि तथा वि-
द्यमानमेवाऽखण्डार्थकं तर्कादिनाऽनुपलभ्यमानं सहुरुक्त-
पाद्युपायैर्ज्ञास्यसीति कथनेनाऽद्वैतस्य कष्टगम्यत्ववोधे तात्पर्या-

इवगमात् तत्त्वमर्थयोर्लबणोदकयोरिवाऽभेदस्य अनेन जीवेना-
 त्मनाऽनुप्रविश्य इत्यादिवचनबोधिताऽभेदत एव निरासात् ।
 एतेन वैधर्म्यमेव निन्दावाक्यैर्निन्द्यते नाऽन्योन्याऽभाव, स्तस्य
 'द्वा सुपर्णा'त्याऽस्त्रिश्रुतिप्रमितत्वादिति निरस्तम् । नाऽहमीश्वर
 इत्याऽस्त्रिदिनाऽपि तस्य प्रमिततया मानाऽन्तरानधिऽगतत्वरूपा-
 ऽपूर्वत्वलिङ्गवाधेन तत्प्रमितत्ववाधात् । न च जीवे ईशभेदस्य
 प्रमितत्वेऽपि ईशे जीवभेदस्याऽयत्वा चातुर्मास्यमध्यपर्वणो द्वयोः
 प्रणयनन्तीति वाक्येन शोदकप्राप्ता प्रणयनविलक्षणाऽग्निप्रणय-
 नस्यैव भेदवाक्येनैव प्रसक्षणादप्रमाणप्राप्तव्यावहारिकभेदवि-
 लक्षणत्रिकालाऽवाध्यभेदस्य प्राप्त्याऽन्यतोऽप्राप्तेरपूर्वत्वात्
 उक्तरीत्या प्रतिप्रसवाच स्याङ्गुतिप्रमितत्वमिति वाच्यम् । व्या-
 वहारिकपारमार्थिकभेदेन भेदद्वैविद्ये सावाऽभावात्, श्रुताववाध्य-
 त्ववोधकशब्दाऽभावाच्चाऽपूर्वकत्वाऽभावात् । अभेदश्चतेरज्ञात्-
 ज्ञापकत्वेन प्राप्त्यावश्यकत्वाऽद्वेदप्रत्यक्षादिवाधकत्वाऽभ्युप-
 पगमे तद्विरेधेन भेदश्रुतेः प्रतिप्रसवस्याऽप्यसम्भवात् । न चो-
 क्तरीत्याऽस्मिन्मते विशिष्टस्याऽतिरेकाऽनिरेकविकल्पग्रासान्
 मोक्ष एव च दुर्वच इति वाच्यम् । विशिष्टस्याऽतिरेकेऽपि नित्य-
 मुक्तस्याऽत्मनः सदा शुद्धस्य कार्यकारणोपाध्यवच्छेदत्वं स्वा-
 ऽस्त्रिद्वारकम् । बन्धः सकलतन्त्रितिश मोक्ष इत्यङ्गीकारा-
 दुक्तदोषाऽभावात् परम्परयोपाध्यवच्छेदत्वस्य शुद्धस्य नित्यत्वात् ।
 अत एव न परैमताऽविशेषोऽपि, पैरश्चित एकमात्रव्यक्तित्वस्य
 कार्यकारणोपाधीनां मिथ्यात्वेन विशिष्टमिथ्यात्वस्य चाऽनङ्गी-
 कारात् । अतस्तत्मताऽविशेषोऽपादनमद्वैतमताऽज्ञानविजृम्भि-
 तमेव । तस्मादद्वैतपक्षीयमेव व्याख्यानं साधीयः । ईश्वरगीता-
 शास्त्रपि—

नित्यः सर्वं गतो ह्यात्मा कूटस्थो दोषवर्जितः ।
 एकः स भिद्यते शक्त्या मायया न स्वभावतः ॥
 तस्मादद्वैतमेवाऽऽहुष्टुयः पारदग्निनः ।
 भेदो व्यक्तस्वभावेन सा च मायात्मसंश्रयो ॥
 यथा हि धूपसम्पक्नाकाशो मलिनो भवेत् ।
 अन्तःकरणजैर्भावैरात्मा तदून्न लिप्यते ॥
 ज्ञानस्वरूपमेवाहुर्जगदेतद्विक्षणाः ।
 अर्थस्वरूपं विज्ञानात् पश्यन्त्यन्ये कुटृष्टयः ॥
 कूटस्थो निर्गुणो व्यापी चैतन्याऽऽत्मा स्वभावतः ।
 हृष्टयते शर्वरूपेण पुरुषैर्भ्रान्तिदृष्टिभिः ॥

इत्याऽदिना प्रपञ्चमिथ्यात्वेन सदा शुद्धाद्वितीयस्या-
 काशादेतिवाऽनिर्वाच्योपाधितः सर्वव्यवहारस्य समर्थनात् ।
 वस्तुतः परमात्मा नित्यज्ञानादिलक्षणो भगवान् सदैक-
 रूपो भक्तवात्सल्याद्यनेकगुणोत्त्वः ब्रह्मविष्णुशिवनाराय-
 णरामकृष्णादिशब्दैश्च व्यपदेशयः सर्वजीवनियन्ता, जीवस्तु-
 पितुः पुत्र इव तदेत्याऽनायज्ञानपाशनिवद्धः कथञ्चित्प्राक्तना-
 ऽनेकशुभादृष्टवलाद्विविदिषया सहृद्वाऽश्रयणेनेशबुद्ध्या तद्वज-
 नेन तत्कृपया स्वस्य साक्षात्कारादज्ञानपाशनिवृत्त्या तत्सायुज्य-
 माप्नोति न तत्र प्रपञ्चगन्धोऽपीत्यत्र न कस्याऽपि विवाद-
 इति भेदाऽभेदाऽन्यतराऽवलम्बनवादः प्रपञ्चसत्यत्वमिथ्या-
 त्ववादश्च संज्ञाकलहमात्रम् । सर्वमतेऽपि प्रपञ्चस्याऽनि-
 त्यतया मुक्तस्य प्रपञ्चाऽभावादिति सुषीधिर्भावनायप ॥७॥

नतु जीवानामाधुनिक एव बन्ध उपाधिकृतत्वात्, तयेष्वर-
 स्याऽपि प्रासिद्धमैवर्यमाधुनिकमेव । अस्य व्यञ्जितका नित्यनिह-

क्षाऽपि मूढैरात्मेव द्वृष्टस्य सत्यमसत्यम् दर्शयति सिद्धत्वाऽ
सिद्धत्वाभ्यां स्वतन्त्राऽस्वतन्त्रत्वेन । सैषा वटवीजसामान्यवदने-
कवटशक्तिरेकैव । तथा—वटवीजसामान्यमेकमनेकान् स्वाऽव्य-
तिरिक्तान् वटान् सजीवानुत्पाद्य तत्र पूर्णं सन्तुष्ट्येवमैषा
माया स्वाऽव्यतिरिक्तानि परिपूर्णानि क्षेत्राणि दर्शयित्वा
जीवेशावाभासेन करोति । सैषा चित्रा स्वयं गुणभिन्नाऽङ्गरेष्वपि
गुणभिन्ना सर्वत्र ब्रह्मविष्णुशिवरूपिणी चैतन्यदीप्तेयादिश्रुति-
भिरुपाधीकृतत्वज्ञापनात् । तथा चौपाधिकत्वाद् दृश्यत्वाच्च
कलिपतस्य बन्धस्येवैश्वर्यस्यापि ज्ञाने न वाप्रप्रसङ्ग इया-
शङ्काह—

ऐश्वर्यं तथोति चेन्न स्वाभाव्यात् ॥ ८ ॥

ऐश्वर्यमिति । ऐश्वर्यं भगवतस्तथा जीवत्रुपाधीकृतत्वा-
दाधुनिकम्, तथा च तद्वाऽध्येतेति चेन्न-कुतः स्वाभाव्यात् ।
विचित्राऽनेकशक्तिमत्वस्येष्वरत्वपदाऽर्थत्वात् । तस्य च 'पराऽस्य
शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी' इत्यादिश्रुत्या स्वाभाविक-
त्वकथनात् 'आनन्दाऽदयः प्रधानस्य' इत्यधिकरणे च भावत्वला-
भात् पारमार्थिकाद्वितीयस्य च 'एकमेवाऽद्वितीयम्' इत्यादिवचो-
भिर्वाधाद्विवक्षितविवेकतः स्वरूपेऽन्तर्भवितो वह्यादावौष्ण्यादे-
रिव स्वभावत्वादित्यर्थः । तथा च तच्चैव बाध्यते, नाऽपि तेन
द्रूतम्, तस्य नित्येष्वरस्वरूपत्वादिति भावः । न च तर्हि पर-
मतेनाऽविशेषः । तन्मते धर्मधर्मिभावस्यापि वास्तवत्वेन विशे-
षात् । न चोक्तश्रुतिविरोधः । तस्या अपि विवक्षितविवेकेन
जीवप्रपञ्चात्मवपरत्वात् । अन्यथा मोक्षो न स्यादिति । व-

स्तुतो राहोः शिर इयादाविवाऽभेदस्यैव धर्मधर्मिभावघटकतया
तेन धर्मधर्मिभावस्य वास्तवत्वेनाऽविशेषेऽपीष्टापत्तेरिहाऽपि
सङ्केतमात्रमिति मन्तव्यम् । विवक्षितविवेकेन सम्बन्धे केषाच्चि-
त्पौद्याभेदाऽशस्तु वाध्यतान्नमेति तत्त्वम् ॥ ८ ॥

अप्रतिषिद्धं परमैश्वर्यं तद्भावाच्च नैव-
मितरेषाम् ॥ ९ ॥

अपतिषिद्धमिति । परमश्वर्यं परमेश्वरस्यैश्वर्यं अपतिषि-
द्धं कालव्रयेऽप्यवाधितमेवाऽस्ति वाधकाऽभावाच्चदश्रवणाच्च ।
इतरेषां जीवानां नैव नाऽवाधितोपाधिकत्वम् । कुतः 'परं ज्यो-
तिरूपसम्पदं स्वेन रूपेणाऽभिनिष्पद्यते' इत्यादिश्रुतिभिस्तथा
शोधनादिति भावः ॥ ९ ॥

ननु माऽस्तु जीवज्ञानेन परमेश्वरोपाधिवाधस्तथाऽपि
परमेश्वरोपाधेस्तत्कृतैश्वर्यस्य च जीवोपकार एव प्रयोजनम् ।
इत्थञ्च क्रमेण युगपद्वा सर्वजीवमुक्तौ परमेश्वरोपाधेः स्थितौ
प्रयोजनाऽभावाच्चस्याऽप्यत्पन्तलये किंकृतमैश्वर्यं स्वभाव इया-
शङ्कां सर्वमुक्त्वा भावपक्षाऽश्रयणेन निराकरोति—

सर्वाऽमृते किमिति चेन्नैवं बुद्ध्यानन्त्यात् ॥ १० ॥

सर्वाऽमृते इति । सर्वाऽमृते सर्वस्य जीवस्याऽमृते मोक्षे
सति किमिति चेत् किं कृतं किप्योजनकं किंस्वभावकं की-
हशमैश्वर्यं वक्तुमशक्यत्वान्नास्येव तदा तदैश्वर्यमिति चैन्न-
वम् । कुतः बुद्ध्याऽनन्त्यात् जीवोपाधीनां बुद्धिनामनन्तत्वादि-

त्यर्थः । तथा च तादृशकाले एव नास्तीति युक्तं भगवतः स्वा-
भाविकमैश्वर्यमुक्तप्रकारमिति भावः ॥ १० ॥

ननु यदि जगत्कर्तृत्वलक्षणमैश्वर्यं परमेश्वरस्य साहाजिकं
तदा मृदाऽऽदिवद्विकारित्वं प्राप्तं तत्राह—

प्रकृत्यन्तरालादैकार्यं चित्सच्चेनाऽनुवर्तनात् ॥ ११ ॥

प्रकृतीति । प्रकृत्यन्तरालान्मायाशक्तिद्वारकत्वात् अवैकार्य-
माविकारिता ब्रह्मण इति शेषः । कुतः चित्सच्चेनाऽनुवर्तनात्
स्फुरणरूपसत्त्वा सर्वत्राऽनुगतत्वादित्यर्थः । साक्षित्वादविका-
रित्वमनुमेयम् । विकारित्वे विकारसाक्षिता न स्यात् । तथा दर्श-
नादिति भावः । तस्माद्विर्तोपादानत्वमेव ब्रह्मणो न परिणा-
म्युपादानत्वमित्याऽस्तां विस्तरः ॥ ११ ॥

अंत एव तस्मिन् सर्वे प्रतिष्ठितमित्युपपद्यते इत्याह द-
ष्टान्तम्—

तत्प्रतिष्ठा गृहपीठवत् ॥ १२ ॥

तत्प्रतिष्ठेति । तस्मिन् ब्रह्मणि प्रतिष्ठा विकारजातस्याऽव-
स्थितिरविरुद्धैवेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः गृहपीठवदिति । यथा
गृहमध्यस्थिते पीठे स्थितोऽपि गृहे तिष्ठति पीठे तिष्ठतीति व्य-
पादिश्यते तथा तत्परिणामिकारणे मायायां तिष्ठति विवर्तो-
पादाने मायाऽश्रये ब्रह्मणि च सर्वे तिष्ठतीति च वक्तुं शब्द्य-
मिति न कोऽपि विरोध इति संक्षेपः ॥ १२ ॥

ननु विचित्राऽनेकाऽर्थरचनासामर्थ्ये प्रकृतावेव वा ब्रह्म-
ण्येव वा कल्पनीयम् । इत्थं च ब्रह्मणा प्रकृतिः प्रकृत्या ब्रह्मैव
वाऽन्यथासिद्धं भवतु । नेत्याऽह—

मिथोऽपेक्षणादुभयम् ॥ १३ ॥

मिथो ऽपेक्षणादिति । ब्रह्म प्रकृतिश्चाभयमपि कारणम् । कुतः
विथोऽपेक्षणात् । परस्परं चेतनाऽचेतनाभ्यां स्वज्ञानाय स्वसा-
मर्थर्थव्यवहाराय चाऽपेक्षितत्वात् । अत एवाऽन्यप्रकृत्यायमा-
श्रित्य श्रुतावपि द्वयोः कारणत्वं श्रूयते इत्यवसेयम् ॥ १३ ॥

स्वंपते प्रकृतिपुरुषौ द्वावेव पदाऽर्थावित्याह—

चेत्याचितोर्न दृतीयम् ॥ १४ ॥

चेत्येति । चेत्या प्रकृतिः चिद्वृत्य तयोर्न दृतीयं पदाऽर्था-
न्तरमत्रेतर्थः । अत्र ब्रह्मभिन्ने ज्ञातृत्वस्य प्रकृतिभिन्ने ज्ञेयत्व-
स्य निषेधे तात्पर्यात् । दृतीयमस्ति न वेति न पूर्वपक्षाऽव-
तारः ॥ १४ ॥

ननु प्रकृतिपुरुषयोः सम्बन्धोऽस्ति न वा । अन्ते सर्वकार्य-
विलोपप्रसङ्गः । आथे तु स एव दृतीय इत्यत आह—

युक्तौ च सम्परायात् ॥ १५ ॥

युक्तौ चेति । मिथ इत्यनुवर्तते । तौ प्रकृतिपुरुषौ परस्पर-

रं प्रति सम्बन्धरूपौ न त्वागन्तुकः सम्बन्धोऽस्ति । कस्मात्
सम्परायात् अनादित्वादेव । तथा च गीतासु—

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्यनादी उभावपि ।

इति । अथाऽनादेव सम्बन्धाऽन्तरस्मित्वति चेत्र—जहाऽ-
जडाविकल्पेन तयोरनन्यत्वादिति दिक् ॥ १९ ॥

नन्वेकमेवाऽद्वितीयमित्याऽदिश्रुतेः सद्वस्तु द्वितीयं नास्त्ये-
व । यच्च प्रतीयते प्रकृतितत्कार्याऽदिकं तत्सर्वं दृश्यत्वाच्छु-
क्तिरजताऽदिवन्मिथ्यैव । अतः कथं प्रकृतिर्ब्रह्मेव पदार्थस्त-
त्राऽस्त्र—

शक्तित्वान्नाऽनृतं चेत्यम् ॥ १६ ॥

चेत्यं प्रधानं नाऽनृतं विकल्परूपात्युल्लिखितशशशङ्का-
दिवदलीकम् । कुतः शक्तित्वाद् ब्रह्मनिष्ठसर्वकृतासामर्थ्य-
रूपत्वाद् । यथा वहोर्दाहाऽदिजननसामर्थ्यं वह्निस्वरूपमेव ।
अतो नाऽद्वैतत्वाक्यविरोधोऽपि । शक्तिशक्तिमद्भावनिबन्धनस्य
कार्यकारणभावनिबन्धनस्य चाऽभेदस्य तत्राऽभिमेतत्वादित्या-
ऽस्तां विस्तरः ॥ १६ ॥

वस्तुत उभयपदामित्याऽदिस्त्रैः शक्तित्वादिति पर्यन्तै-
र्बादिरायणमतमेव स्फुटयति । तथा हि—उभयपदां जीवपरमा-
त्मोभयतद्वाचराम् ‘तत्त्वमसि’ ‘अहं ब्रह्माऽस्मि’ ‘प्रज्ञानं ब्रह्म’ ‘अ-
यमात्मा ब्रह्म’ इत्यादिशब्दादभेदज्ञानस्याऽनुभवात्तद्विरोधित्वे-
नाऽभेदज्ञानस्यैव प्रमाणाऽविरुद्धस्य प्रार्थनीयत्वमित्युपपत्तेश्च ।
वैषम्यादिति । उभयविषयत्वमयुक्तं भक्तिवैषम्यापाताद् । भक्ति-

हिं ब्रह्मगोचरैवेति चेन्न-अभिज्ञावदेवाऽवैशिष्ठ्यात् कलिपतवि-
शेषाऽगोचरत्वात् 'मामेव ये प्रपद्यन्ते' इत्यादिवाक्यात् ।
तथा च ब्रह्मसाक्षात्कार इव रतावपि 'वासुदेवः सवम्' इत्या-
दिवाक्याऽनुसारादभेदो विषय इति भावः । ननु तर्हि संसर्गस्या-
दविषयत्वात्कथं कलिपताऽगोचरन्वं ज्ञानभक्त्योरिति चेत् । चित्
एव संसर्गत्वादित्यवेदि । अत एव चिन्मात्रविशेष्यकचिन्मा-
त्रप्रकारकर्त्त्वेऽपि न हानिः । 'अयं घटः' इत्यादावभेदेऽपि
तदभ्युपगमात् । अथवा भावाऽद्वैतस्वीकारेण भेदाऽभावव्य-
क्तिः स्वरूपेणैव संसर्गः न तु प्रतियोगी भेदोऽपि संसर्गकोटौ
भासत इत्यन्यत्र विस्तरः ॥

जीश्वररयोरभेदे परब्रह्मणोऽपि क्लेशाऽदिमत्वमापतितै-
मित्यत आह-न चेति । 'तद्यो यो देवानां प्रत्यवरुद्ध्यत स एव
तदभवत्' इत्यादिश्रुतेः । अनन्तरं बुद्ध्यनन्तरं भेदनाशेनै-
वर्यरूपविशेषाऽभ्युपगमात् न भेदकाले जीवधर्मी ईश्वरे प्रस-
ज्यन्त इति भावः । नैश्चर्यमपि रागद्वेषघटितत्वाद् क्लेश एवे-
त्यत आह-ऐश्वर्यमिति । तथा न क्लेशाऽदित्यमकं स्वाभाव्यात्
स्वभावत्वादीक्षणरथमत्वात् । तथा च सर्वैवर्यस्य जैवविहित-
निषिद्धकर्मद्वारभूताऽनुरागद्वेषघटितस्य परमेश्वररथमत्वप्रतिपाद-
नात् कर्मसमानाऽधिकरणं विजातीयरागद्वेषघटितमैश्वर्यं क्लेशा-
त्पकमिति भावः ।

न चैश्वर्यं क्लेशजीवधर्मोऽप्यस्त्वति चेत्तत्राऽह-अप्रति-
षिद्धमिति । इतरेषां जीवानां परैश्वर्यं तद्वावात् परभावात् अ-
प्रतिषिद्धम् । चो हेतौ । यतो नैवं न जीवत्वेन रूपणाऽप्रति-
षिद्धम् ।

सुष्णषापाऽवृत्ता जीवा रागदेषमलाऽवृत्ताः ।
जन्मनाशाऽभिभूताश्च सदा संसारिणोऽवशाः ॥

‘अज्ञो जन्तुरनीशोऽयम्’ इत्याऽदिवाक्येनैश्वर्यप्रतिक्षेपात् ।
सदेति पूर्वकालाऽभिप्रायेण ज्ञानपर्यन्ताऽभिप्रायेण वा । न तु
यदि जीवस्य मुक्तावीश्वरभावस्तर्हि सर्वमुक्तौ कथमी-
श्वरभावस्तदैश्वर्यस्याऽप्युपसंहारादित्याऽशङ्काऽह-सर्वाऽपृत-
इति । सर्वाऽपृते सर्वमुक्तौ किं कुत ऐश्वर्यमिति चेत्वा-
बुद्धीनामानन्त्यात् । तथा चेदानीन्तनबुद्ध्या अधुना मुक्तानामे-
वेश्वरभाव इति न कश्चिद्देष इति तात्पर्यम् । न च
नाऽस्त्येव सर्वमुक्तिरिति वाच्यम् ।

सोऽयं जीवसमाऽख्यस्तु ब्रह्मैव परमाऽर्थतः ।

व्यवहारदशायान्तु मायया परमेश्वरः ॥

पृथक्केन द्विजा भाति जलपात्रैर्यथा रविः ।

आत्मानो बहवोऽनन्ताः श्रुतिरित्येवमवर्तीत् ॥

संसाराऽदेरनित्यत्वात्सम्यग्ज्ञानोदयाऽवधि ।

इत्याऽदिवाक्यः सर्वजीवेष्वसङ्गेचेन प्रदृत्तौ बलवाधक-
शून्यैः सर्वमुक्तिसिद्धेः तत्सिद्धौ चेशितव्याऽभावात्तदैश्वर्यस्या-
प्युपसंहारः । किञ्चाऽग्रे सूत्रकुदेव जगत्सृष्टौ कारुण्यमेव कार-
णं सूत्रयिष्यति । कारुण्यं च ज्ञानयोगप्रवर्तनेन परदुःखम-
हाणेच्छानियतो वृत्तिभेदः । तथा च य एव नित्यसंसारी त-
त्संसर्गे हेतुभूता करुणा मोघा स्यादिति सर्वमुक्तिसिद्धिः । न
च भगवन्मायाऽदिविनाशे मानाऽभावात् सर्वमुक्तिः सम्भव-
ति मायाऽदीनां तन्मियामकानां सत्त्वादिति वाच्यम् ‘भूय-
आन्ते विश्वमायानिवृत्तिः’ इति विश्वहेतुत्रिगुणमायानिवृत्तिबो-

धकवाक्येन—

एका शक्तिः शिवैकोऽपि शक्तिमानुच्यते शिवः ।

शक्तयः शक्तिमन्तोऽन्ये सर्वशक्तिसमुद्भवाः ॥

शक्तिशक्तिमतोभेदं वदन्त्यपरमाऽर्थतः ।

अभेदं चानुपश्यन्ति योगिनस्तत्त्वचिन्तकाः ॥

इत्यादिवाक्यैथ मायित्वच्छक्तिमत्त्वतत्कृतभेदानियामकप्राकृतसत्त्वादीनां सर्वेषामेव विनाशित्वकथनात् । ननु मायादेः किंचाशकमिति चेत् । पूर्वोक्तब्रह्मज्ञानमेवेति वदामः ।

ननु को विरोध इति चेत् । न,

दैवी हेषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपञ्चन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥

अनयैव जगत्सर्वं सदेवाऽमुरमानुषम् ।

योहयामि द्विजश्रेष्ठा ग्रसामि विसृजामि च ॥

उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् ।

विज्ञायाऽन्वीक्ष्य चात्मानं तरन्ति विपुलामिमाम् ॥

इस्यादिना च विरोधप्रतिपादनात् सर्वशून्यजीवपरमेश्वरोऽभयाऽभेदचिन्मात्रविषयत्वेन ब्रह्मसाक्षात्कारस्याऽध्यासमात्रविरोधस्याऽतिस्पष्टत्वाच्च । यद्यपि ब्रह्मसाक्षात्कारत्वैव हेतुता, तथापि चरममोक्षयमाणज्ञानव्यक्तित्वेन फलोपहिततेति नेदानीं तत्त्वाशाः । न चोपादननाशाऽभावे कथमिदानीमुच्यमानतत्त्वामुरमाऽन्तःकरणाऽदर्दनीशः चरमवृत्तिप्राचीनचरमवृत्त्यभावरूपाऽज्ञानात्मकनिमित्तनाशादेव नाशस्य भ्रमाणवलेनोपगमात् । चरमवृत्त्यभावरूपाऽज्ञानसत्त्वादेव जीवन्मुक्तस्याऽन्तःकरणादिसत्त्वं प्रारब्धाऽदृष्टिरिक्ताऽदृष्टं शुक्तिरजताऽदिविक्षेपे-

षु प्राथमिकब्रह्मसाक्षात्कारवृत्तिव्यक्त्यभावस्तादशब्द्यक्तिग्रन्थीनो
हेतुरिति तचाशादेव पूर्वोत्तेरषां तेषां नाशाऽनुत्प(त्तेः)। न च ब्रह्म-
साक्षात्कारात् कथमन्यगताऽध्यासानां निवृत्तिः जीवन्मुक्तस्य
सर्वज्ञश्रुतेर्ब्रह्मसाक्षात्काराऽनन्तरं ब्रह्मस्वरूपसर्वतत्तदधिष्ठानसा-
क्षात्कारादेव तचाशाऽभ्युपगमात् । 'छिद्यन्ते सर्वसंशयाः' इति-
श्रुतेर्ब्रह्मसाक्षात्काराऽनन्तरं तत्स्वरूपसर्वतत्तद्वस्तुसाक्षात्कार इव
तत्तद्वाताऽध्यासानिवृत्तावप्यनुपपत्यभावाच । अन्यगताऽध्यासा-
नां ब्रह्मण्यपत्यध्यासाच्च । अन्यगताऽध्यासानिमित्ततत्तदधिष्ठा-
नाऽङ्गानस्याऽस्तमन्यध्या (स) स्याऽस्तमङ्गानेन नाशे तत्तद-
ध्यासनाशोपपत्तेश्चेत्यन्यत्र विस्तरः । ननु ब्रह्मण उपादानकर्तृ-
त्वलक्षणे ऐश्वर्ये विकारित्वाऽप्यतिस्त्राऽह—

प्रकृतीति । प्रकृतिरन्तरालपरम्यरासम्बन्धघटकं वस्तु,
तस्माद्वैकार्यमपरिणामित्वम् । यदि हि तदभावाऽनधिकरणत्वे स-
ति तदुपादानत्वं साक्षात् स्यादपि परिणामित्वम् । किन्तु ताद-
शोपादानत्वं स्वाश्रयप्रकृतिसम्बन्धेनैव ब्रह्माणि वर्तते । तत्र
हेतुः चित्तेन सच्चेन चाऽनुवर्तमानत्वादिति । जदेषु साक्षात्काद-
शोपादानत्वे चित्सत्ताऽस्मकस्वरूपपरावृत्तिप्रसङ्गादिति भावः ।
तस्याः प्रकृतेः परस्मिन् प्रतिष्ठा स्थिति गृहे पीठस्थेवेति । ननु
तदुपादानत्वं साक्षात्कास्येवत आह-मिथोऽपेक्षणादिति । पर-
स्पराऽपेक्षासच्चादुभयमपि ब्रह्म प्रकृतिश्चेत्युभयमध्युपादानम् ।
ब्रह्म विवर्तमानं प्रकृतिः परिणामेनेतेतावानेव परं भेदः । वि-
वर्तमानत्वश्च तदभावाधिकरणत्वे सति तदुपादानत्वम् । व्य-
वहारलाघवाय प्रसङ्गात् पदार्थं विभजते—

चेत्येति । चेत्यं जहं चित्त ताभ्यां दृतीयं नास्तीत्यर्थः ।

प्रथमाध्याये द्वितीयमाहिकम् । ११७

न तु मिथोऽपेक्षणादुभयमित्ययुक्तम् । न व्यपेक्षामात्रेणोपादानत्वं
सम्भवति, दण्डादर्घदायुपादानत्वापत्तेरिति चेत्त्राह—युक्तौ
चेति । चिज्जडौ द्वावपि पदार्थौ तादात्म्यापन्नौ च
तत्रैव चेत्यस्य सम्परायात् । तथा च तादात्म्येन हेतुत्वादुपा-
दानत्वं युक्तमिति भावः । चेत्यस्याऽलीकवादं निराकुरुते-श-
क्तित्वादिति । अनुत्तमलीकं न तत्तादात्म्ये सति तत्कर्यपयो-
जकत्वात् । न हि शशशृङ्गादावेवेतीदशशक्तित्वमस्तीति भावः ॥
॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ८ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥
॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥